

TOPLUMSAL CİNSİYET VE KADIN EMEĞİNİN TARİHİ^[1]

SİBEL ÖZBUDUN

“Birçok kimse, bütün tarihi ve siyasal bilimleri
ve felsefeyi ceplerinde taşıyabilecekleri
birkaç formüle sığdırıp bunları pek ucuza
ve sıkıntısızca elde edebileceklerini sanır.”^[2]

1. Giriş

“Kadınların Tarihi” tarihçiler arasında, ancak kadın hareketlerinin yükseldiği 1970’li yıllardan itibaren gündeme gelebilmiş bir konu. O yıllara kadar, tarih erkekler tarafından yapılan, yazılan ve yorumlanan bir konu olarak görülegeldi.

Bunun, tarihçilerin eril-merkezci bir yaklaşım benimsemeleri ve tarihi, aktörleri erkek olan bir sahne olarak algılamalarının bir payı var, hiç kuşkusuz: kralların, padişahların, komutanların, siyaset “adamları”nın, rahiplerin, kahramanların, filozofların yaptığı bir “şey”.

Ama tek sorumlu, tarihçilerin bu “çarpıtılmış” bakış değil kuşkusuz. Tarih “yazı” ile başlıyorsa eğer, yazı binlerce yıl erkeklerin bir ayrıcalığı olagelmiş. Ve tarihçilerin erişebildiği, inceleyebildiği kayıtların ana gövdesini erkeklerin “işleri” oluşturuyor: anlaşmalar, ticari sözleşmeler, tapınak kayıtları, dua kitapları, yasa metinleri, savaş anlatıları, hükümdarların başarıları...

Ne zaman ki, tarihi “yapanlar”ın gerçekte “büyük adamlar” değil de sıradan insanlar, emekçi kitleler olduğuna dair bir bilinç oluşmaya başladı, tarihçiler de dikkatlerini krallardan, komutanlardan, kahramanlardan adsız yığınlara yönelttiler. Ancak bu kolay değildi; günümüze değin yeryüzünde yaşayıp ölmüş milyarlarca emekçi hakkında o kadar az bilgi sunuyordu ki yazılı kayıtlar...

Hele ki kadınlar... Onları tarihin etkin özneleri olarak ayıklayıp seçebilmek, yapıp ettiklerini, tarihin gidişatını nasıl etkilediklerini, konumlarını, haklarını ilerletmek için yaptıklarını, tarihsel olaylardan nasıl etkilendiklerini görmek/gösterebilmek daha da zordu. Erişilebilen kayıtlar da büyük ölçüde egemen sınıfların kadınlarına ilişkindi: Kraliçeler, Sultanlar, soylu kadınlar, *hétairie*’ler, âlimlerin, filozofların çevresinde bulunabilmiş, onlardan öğrenmiş az sayıda kadın, dinsel alanda varlık gösterebilmiş güçlü kadın figürleri, eşleri öldüğünde onların görevlerini üstlenmiş iş kadınları, kahramanlarıyla nam salmış birkaç kadın savaşçı...

En alttakiler, kadın emekçiler, yoksul kadın kitleleri tarih kayıtlarında hemen hiç yer almazlar - bir istisna, tarihsel altüstlükler, ayaklanma ve devrim momentleri dışında. O zamanlar da “gözüpek, amansız, gözü dönmüş”,^[3] “şehvet düşkün, azgın”^[4] vb. sıfatlarla betimlenirler tarihçiler ve yorumcular tarafından.

Yine de hiçbir şey, kadınların “kadınlıklarını” (ya da “toplumsal cinsiyetlerini”) mensubu oldukları sınıfın meşrebince yaşadıklarını tarihte kadınların emeğinin ya da emekçi kadınların izini sürmek kadar açık biçimde ortaya koyamaz. Kadınların, bir cinsiyet olarak (yazılı) tarih boyunca “görünmez” kılındıkları, bir doğru... Ama kadın kitleleri arasında en “görünmez” olanı kadın emekçilerdir. Kadınların tarihteki rolünü

vurgulayan, filanca toplumdaki gündelik yaşamı, aile hayatı, cinsel adetleri, dinlerde kadınların konumu vb. üzerinde odaklanan “kadın tarihleri” dahi “kadın emeği” üzerinde pek az odaklanır. Bu kısmen bu alandaki bilgi-belge yokluğundan, büyük ölçüde de yeryüzü toplumlarının büyük çoğunluğunda kadınların aslî olarak “yeniden üretim”le yükümlenmiş olmaları durumunun tarihçileri, hatta kadın tarihçileri de etkilemiş olmasından kaynaklanıyor.

Kadının üretim sürecindeki rollerine vurgu yapıldığında ise, daha çok tüccar, iş kadını, vb. rollerdeki kadınlar üzerinde odaklanılıyor, tarlalarda ekip biçen, yiyecekleri hazırlayan, iplik eğiren, kumaş-halı dokuyan, soyluların, zenginlerin evlerini temizleyen, çocuklarına bakan, taş taşıyan, madenlerde çalışan... kadınlar, sanki bir tarihe sahip değillermişçesine görmezden geliniyor.

Bir başka deyişle, son zamanlarda kadınların “failliği”ni, onların kendilerine dayatılan cinsiyet rollerine itirazlarını ve bu dayatmalarla nasıl “pazarlık edip” konumlarını yükseltmede kullandıklarını vurgulayan çalışmalarda dahi, öne çıkartılan “fail kadınlar” genellikle orta-üst sınıf kadınları...

“Kadın emeğinin tarihi”nin izini sürmeye çalışan bu sunumda, öncelikle “toplumsal cinsiyet” kavramı irdelenecek; ardından yeryüzünün en eşitlikçi toplumları olan avcı-toplayıcılarda kadınların eşitlik ve özerklikten nasıl yararlandıklarına bakılacak; kadın-erkek cinsiyet rolleri dengesinin hortikültüralist (küçük ölçekli çapa tarımı) toplumlarda nasıl bozulmaya başladığı sergilenecek. Ardından da Antikite Ortaçağ’da kadınların üretim sürecindeki rolleri sınırlı sayıda örnek (Sümer, Antik Yunan ve Batı Avrupa) üzerinden tartışılacak.

Kıtaların eşitsiz biçimde birbirine bağlandığı merkantilizm çağında, ya da kapitalizmin şafağında farklı coğrafyalardan kadınların bu gelişmelerden nasıl etkilendiklerine bakıldıktan sonra, sınıflı kapitalizmin kadınlar, özellikle de kadın emekçiler üzerindeki etkisi tartışılacak.

Sunum, toplumsal cinsiyet kavramını sınıf bağlamı çerçevesinde ele alan bir değerlendirmeye sonuçlanacak.

2. Toplumsal Cinsiyet Kavramı

Madem ki bugün birlikte işleyeceğimiz konunun başlığı “Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Emeğinin Tarihi” olarak belirlenmiş, o zaman gelin önce birlikte “toplumsal cinsiyet” kavramı nedir ne zaman ortaya çıktı ne anlama geliyor, ona bakalım

Aslına bakarsanız, “Toplumsal cinsiyet” olarak Türkçeleştirilen “gender” kavramının hem toplumbilimler, hem kadın hareket(ler)i, hem kurumsal söylem (BM ve bağlı kuruluşlar, Dünya Bankası, IMF vb.) hem de gündelik dile dâhil oluşu, yeni sayılır. Kadınların eşitliği ve özgürlüğüne ilişkin konulara ilgi duymaya başladığım 1970’li yıllarda terim neredeyse hiç bilinmiyordu. “Kadın sorunu” ya da “cinsiyet” terimleri geçerli analiz (ve meydan okuma) birimleriydi.

Toplum bilimlerine ve kadın çalışmalarına dilbilim alanından aktarılan “gender” terimi, Grekçe *gen* [(t)üre(t)mek- jeneratör, oksijen, Genesis] ile Latince *genus* (cins, çeşit, tip) kavramlarına dayanıyor. Fransızcası *gendre* bir sözcüğün eril ya da dişil (ya da Almanca’da mevcut olduğu üzere nötr) olduğuna işaret eden dilbilimsel bir kavram.

Terimin dilbilim alanına taşınması, seksolog John Money aracılığıyla gerçekleşti. Money, “gender” terimini ilk kez 1955 yılında biyolojik cinsiyet (*sex*) ile bir rol olarak cinsiyet arasındaki farkı vurgulamak üzere kullandı.

Aslında kadınlığın biyolojik bir hâlin çok daha ötesinde, sosyo-kültürel bir *inşa* olduğu tartışmasını, ABD’li antropolog Margaret Mead’in 1920-30’lu yıllarda Samoa ve Papua Yeni Gine toplulukları arasındaki cinsiyet rolleri biçimlenişlerinin ve cinsiyet kalıplarının ABD’dekilere hiç benzemediğine, kısacası “cinsiyet” kavramının biyolojiktense “kültürel” olduğuna ilişkin görüşleriyle başlatmak mümkün. Fransız varoluşçu yazar Simone de Beauvoir’ın 1949’da yayınlanan *La Deuxieme Sex* (İkinci Cins/iyet) başlıklı kitabı, “Kadın doğulmaz, kadın olunur” olarak özetlenebilecek teziyle bu iddiayı bir paradigmaya dönüştürür.

Ancak ne Mead ne de Beauvoir, “toplumsal cinsiyet” kavramını kullanmadılar. Terimi sosyal bilimler alanına sunan, az önce belirttiğim gibi, John Money oldu.

Yine de kavramın benimsenerek yaygınlaşması, uzunca bir süre aldı: *Wikipedia*, 1900-1964 yılları arasında evlilik ve aile üzerine yayınlanan 12 000 kaynak kitabın *hiçbirinde* “gender” kavramının geçmediğini belirtir. 1945-2001 arasında kaleme alınan 30 milyondan fazla akademik makale başlığının incelemesi de benzer biçimde, “toplumsal cinsiyet” kavramının kullanımının “cinsiyet”e göre çok daha ender olduğunu göstermektedir, *Wikipedia*’ya göre. Ancak 1970’lerden itibaren feminist jargona dâhil olmaya başlayan “toplumsal cinsiyet” kavramının kullanımı, sanırım “kimlik” tartışmalarının ve “inşacı” yaklaşımların sosyal bilimlerde ağırlık kazanmasıyla birlikte yirminci yüzyılın son yirmi yılında büyük bir hızla yayılmış ve ilişkin literatürde başat hâle gelmiştir.

Kavramın “toplumsal cinsiyet” olarak Türkçe’ye aktarımı, biraz daha gecikmeli oldu. Örneğin, Kuzey Amerika ve Avrupa akademik çevrelerinin “Women’s Studies” Kadın Çalışmaları/Araştırmaları kavramını çoktan terk edip “Gender Studies” (Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırmaları) kavramına geçtiği yıllarda Türkiye üniversitelerinde kurulmaya başlanan enstitü ve merkezlerin adları “Kadın Araştırmaları” idi. (İstanbul Üniversitesi: 1989, Ankara Üniversitesi: KASAUM 1993, ODTÜ: 1994, Hacettepe Üniversitesi: HÜKSAM 2001; Dokuz Eylül Üniversitesi: 2013 vb.) “Toplumsal cinsiyet” kavramı bu merkezlerde yürütülen faaliyetlere yeni yeni dâhil oluyor...

Aslına bakılırsa akademik ve feminist dile dâhil olmaya başlasa da “toplumsal cinsiyet” kavramı muhafazakâr-maneviyatçı kesimlerin son derece alerji duyduğu bir kavram. Hatırlarsınız, Türkiye’nin ilk imzacılarından olduğu İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesine dek uzanan “İstemezük” kazan kaldırmasının temel itirazlarından biri, Sözleşme’nin “toplumsal cinsiyet” terimini temel almakla, “fıtrata dayalı” kadınlık ve erkeklik sınırlarını muğlaklaştırdığı, Allah’ın bu iki cins için buyurduğu davranış kalıplarını reddettiği ve eşcinselliğe kapı araladığı yolundaydı.

Toplumsal cinsiyet kavramı kadınlık ve erkeklik rollerinin biyolojik (ya da “fıtraten”) değil, toplumsal-kültürel olarak biçimlendiğini ve tarihsel süreç içerisinde değiştiğini vurgular. “Kadınlık” ve “erkeklik” kavramları, bu kavramlara denk düşen rol kalıpları ve bu ikisi arasındaki “sınırlar” toplumdan topluma, kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Dahası, kadınlık ile erkeklik arasındaki biyolojik “sınır”lar dahi değişkenlik gösterir. Balililer arasındaki, cinsiyet rollerinin Batılı normlara ne denli uzak olduğunu kaydeden antropolog Margaret Mead, yalnız sosyal/kültürel rol kalıplarının değil, iki cinsiyet arasındaki fiziksel farklılıklarının da tek-tip olmadığına dikkat çeker:

“Bir Bali erkeği, neredeyse tümüyle tüysüzdür,” diyor Mead. “Öylesine tüysüzdür ki bıyık tüylerini bir cımbızla tek tek yolabilirsiniz. Göğüsleri Batılı hemcinslerine göre daha gelişmiştir. Batılı-Avrupalı erkekler grubu içerisine yerleştirilmiş bir Bali erkeği, ‘dişil’ gözükecektir. Buna karşılık, Balili bir kadın dar kalçalara ve küçük göğüslere sahiptir ve bir Batılı-Avrupalı kadın topluluğu içinde, ‘oğlanımsı’ gözükecektir. Pek çoğu çocuk emzirme yetisinden yoksun olmakla, belki de rahminin gelişmemiş olmasıyla eleştirilebilir.”^[5]

Mead’in Yeni Gine’de aralarında çalıştığı üç topluluk, kadınıyla erkeğiyle barışçıl ve dayanışmacı Arapesh’ler, kadını da erkeği de şiddete yatkın ve kudret düşkünü Mundugomurlar (Biwatlar) ve kadınları çalışkan ve becerikli, erkekleri süs düşkünü ve törensever Tchambuliler (Tchambriiler) bize “kadınlık” ile “erkeklik” arasındaki sınırların yalnızca fiziksel olarak değil, toplumsal olarak da değişkenlik gösterdiğini anlatır.^[6]

Özetle, “toplumsal cinsiyet” kavramı, “kadınlık” ile “erkeklik” arasındaki sınırların sabit olmadığını hem tarih içerisinde hem de toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık gösterdiğini vurgulamak üzere devreye girmiştir.

Şu hâlde, konuyu fazla uzatmamak adına diyebiliriz ki “cinsiyet” (sex) erkek(ler)le dişi(ler) arasındaki biyolojik olarak tanımlanmış ve genetik olarak edinilmiş farklılıklara gönderme yaparken, “toplumsal cinsiyet” kavramı kadın ve erkek olmakla ilintilendirilen iktisadi, toplumsal, kültürel özellik ve fırsatlarla ilişkilidir. Kadın ya da erkek olmanın ne anlama geldiğine ilişkin toplumsal farklılıklar kültürler arasında ve zaman içerisinde değişebilir.

“Toplumsal cinsiyet kalıpları, genellikle hiyerarşiktir ve toplumlardaki diğer toplumsal ve iktisadi ayrımcılıklarla kesişir. Toplumsal temelli ayrımcılık, etnik aidiyet, sosyo-ekonomik statü (“sınıf” demek istiyor!), engellilik, yaş, coğrafi konum, toplumsal cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim gibi diğer ayrımcılık faktörleriyle kesişir;” diyor Dünya Sağlık Örgütü, toplumsal cinsiyet-sağlık ilişkilerini işlediği web sitesinde.^[7]

Gerçekten de toplumsal rol beklentileri arasındaki sınırlar farklı hatlardan geçse de, hemen bütün toplumlarda “kadınlık” ile “erkeklik” arasında bir ayırım ve bu iki cinsiyet arasında kimilerinde vurgulu, kimilerinde belirsiz ve geçişgen olsa da, bir işbölümü gözetilir.

Ancak, bu işbölümü her durumda kadınlarla erkekler arasında bir hiyerarşi oluşturmaz. Toplumlarda genel yapısının eşitlikçi olduğu ölçüde, kadınlar ile erkekler arasındaki işbölümü ister kesin hatlarla ayrılmış olsun, isterse bu ayırım muğlak ve düşük düzeyde olsun, “cinsel işbölümü” kendi başına iktisadi-siyasal-toplumsal eşitsizliğe yol açmaz. Kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizlik, sınıfsal/toplumsal eşitsizliklerle birlikte büyüyor gözükmektedir.

Bu durumda, kadınların toplumun geçimine yönelik faaliyetlere katılım biçimlerini, tarihsel olarak, hem de farklı kültürler açısından -özetin özetiyle de olsa- izleyelim mi?

3. Kadın Emeği - Üretim ve Yeniden-Üretim

Ancak tarihsel bir serimlemeye geçmeden önce, kadın emeğinin özgül niteliğini kavrayabilmek için, üretim süreci açısından kritik önem taşıyan bir kavramsal ayırıma dikkat etmeliyiz: Üretim ile yeniden üretim.

Bildiğimiz gibi, insanlar, ya da daha doğru bir deyişle insan toplumları, yaşamlarını sürdürebilmek ve toplumun süreğenliğini sağlayabilmek için, beslenme, soğuktan-sıcaktan, yırtıcı hayvanlardan ya da fırtına, sel, deprem gibi doğal afetlerden korunma, üreme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak durumundadır.

İnsanlar bu ihtiyaçlarını karşılarken, kendilerine en yakın memeliler dâhil olmak üzere hayvanlardan bazı temel biçimlerde ayrışır. İnsanlar ihtiyaç giderici faaliyetleri doğada hazır bulduğu nesnelere doğrudan tüketerek gerçekleştirmez. Doğada hazır bulduklarının çoğu, doğrudan insan tüketimi için uygun değildir, çünkü. Bunun yerine, onları ya elleriyle ya da *kendi imal ettiği aletleri* kullanarak bazı işlemlerden geçirir ve tüketime hazır hâle getirir. Örneğin yemişlerin sert kabuklarını ya da etçil hayvanların parçalamış olduğu hayvan leşinin kemiklerini bir taş kullanarak kırar; eti kendi yaktığı ateşte pişirerek yumuşatır, çiğnemeyi kolaylaştırır; topladığı bitkileri saplarından bir yüzeyini keskinleştirdiği taş orakları kullanarak ayırır; kendine sazdan kulübe yapıp çamurla sıvar; topladığı tohumları eliyle ya da çömlekçi çarkında biçimlendirip güneşte ya da fırında kuruttuğu çömleklerin içerisinde saklar; hızlı koşan av hayvanlarını ok ve yayla avlar... vb. vb.

İşte insanların temel gereksinimlerini karşılamak üzere, doğal malzemeleri önceden tasarlayarak (yani *bilinçli biçimde*) giriştikleri *kolektif* faaliyete, *üretim* diyoruz.

Ancak üretim, yalnızca bir “imalat” süreci değildir. Aynı zamanda tüketim, ya da daha doğru bir deyişle *yeniden üretimi* de içerir.

Nedir *yeniden üretim*?

Marksist iktisadın en önemli kavramlarından biri olan yeniden üretim, iktisadi faaliyetin gerçekleşebilmesi için gerekli olan koşulların sürekli yeniden yaratıldığı süreçtir. Marx yeniden üretimi toplumun hem maddi hem de toplumsal düzlemde kendini yeniden yarattığı süreç olarak görür.

İnsanlar *üretimi* belirli bir enerji harcayarak gerçekleştirirler. Ertesi gün üretken faaliyetlerini yenileyebilmek için bu enerjinin (emek gücü) yenilenmesi gerekir. Yani besinlerin yenilebilir hâle getirilmesi ve tüketilmesi, malzemenin bakım-onarımı, ürünlerin dağıtımını/paylaşılmasını, bedensel sağlığın korunması... Bu kadar da değil: gelecek kuşakların meydana getirilmesi (üreme faaliyeti) ve bakımı, onlara yaşam tekniklerinin ve toplumsal normların öğretilmesi (eğitim)... Bir başka deyişle *yeniden üretim* biyolojik üremeden yiyeceklerin hazırlanmasına, sağlık koşullarının sürdürülmesine, hanenin temizliğinin sağlanmasından giyeceklerin onarımına, bilgi ve tekniklerin gelecek kuşaklara aktarılmasından toplumun sürdürümünü sağlayan *ideolojik* mekanizmalara... emek gücünün (ve toplumun) sürdürümünü sağlayacak biyolojik ve toplumsal süreçlerdir... Üretim ve yeniden üretim süreçleri, genellikle “domestik ekonomiler” olarak niteleyebileceğimiz, üretim ve tüketimin hane içinde gerçekleştiği prekapitalist toplumlarda içiçe geçmişken, kapitalist üretim tarzı bunları birbirinden ayırmıştır. Anonim bir pazar için kitlesel üretimi gereksinen kapitalizm, üretimi hane dışına taşırken (yüzlerce, binlerce kişinin çalıştığı dev fabrikalar, kent merkezlerinde yoğunlaşan ticarî - mali faaliyetler, kıtalararası ticaret...), bir kısmı (eğitim ve sağlık hizmetleri, temiz ve atıksu gibi belediye hizmetleri vb.) kurumlara, hizmet sektörüne devredilse de, yeniden üretimin önemli bir bölümü, çoğunlukla ücretsiz olarak kadınlar tarafından gerçekleştirilmek üzere hane içinde kaldı.

Kadınların günümüzde neredeyse “evrensel” madunluğu, öyle gözüküyor ki “yeniden üretim”i ve onun bünyesinde sürdürüldüğü aile kurumuyla çözülmez ilişkisinden kaynaklanmaktadır.

Aslına bakılırsa, kadın ile erkek arasındaki eşitsizliği açıklama çabaları çoğunlukla bu eşitsizliğin “doğal” (=biyoloji kaynaklı) olduğu belitine dayanır: Kadınlar bedenen daha zayıf olduğu ve çocuk doğurdukları için daha az hareket yetisine sahiptir, insan yavruları diğer memelilere göre uzun bir süre bakıma muhtaç olduklarından, bu görev “doğal olarak” kadına düşmektedir. Bu nedenle erkekler “yuvanın ekmek sağlayıcıları” olarak “dışarıda” çalışırken (üretim), kadın(lar)a hane içindeki (domestik alan) bakım-sürdürüm faaliyetleri: yiyeceklerin hazırlanması, hane içi temizlik, bakım işleri, hastaların sağaltılması, çocukların bakımı, eğitilmesi vb. (yeniden üretim) düşer.

Oysa, daha önce de vurguladığım gibi, bu işbölümü “doğal” değil, toplumsal/ kültürel dir. Kadınların üretimi ve yeniden üretimi faaliyetleri ve bunların kadınlarla erkekler arasında bir hiyerarşiye yol açmadığı, içinde yaşadıkları toplumun geçimini sağlayış tarzına, kültürel dağarcığa ve içinde yer aldıkları sınıfa göre değişkenlik gösterir.

Örnekleyelim mi?

4. Avcı-Toplayıcı Toplumlarda Kadın

İnsanlık, öncesini saymazsak homo sapiens sapiens olarak yeryüzündeki 70-100 000 yıllık tarihinin büyük bölümünde (60-90 bin yıl) geçimini yaban hayvanlarını avlayarak ve çevresindeki yaban bitkileri toplayarak sağladı. Göçer ya da yarı göçer bir yaşam tarzıydı bu, insanlar 30-40 kişilik küçük topluluklar hâlinde yaban hayvan sürülerinin peşinde devinir, bir bölgedeki kaynaklar tükendiğinde başka bir bölgeye göçerlerdi.

Günümüzde (ya da 40-50 yıl öncesine kadar) geçimini hâlâ avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan topluluklar var(dı); avcı-toplayıcı yaşam tarzıyla ilgili bilgilerimiz, geride bıraktıkları fosil ve gereç kalıntılarının yanı sıra, genellikle etnografların çağdaş avcı-toplayıcılara ilişkin gözlemlerinden kaynaklanır.

Ancak günümüz avcı-toplayıcılarının yaşamları, hiç kuşkusuz atalarımızınkinden bir hayli farklıdır.

Türümüz homo sapiens sapiens’in evrimleştiği 100 bin yıl kadar öncesinde, yeryüzü nüfusu on binler, en fazla yüzbinlerle ölçülecek düzeydeydi. Doğa çevresinde bulduğu malzemelerle (taş, dal vb.) çok çeşitli ve gelişkin aletler (el baltaları, kesiciler, deliciler, zıpkınlar, el orakları, ok ve yaylar, iğneler vb.) yapabilecek kadar gelişmiş bu yeni insan türüne, av hayvanları ve yaban bitkileriyle adeta bir “ziyafet sofrası” sunuyordu. İnsanların besinlerini tarımdan sağlamaya başlayacağı 10-12 bin yıl öncesine dek 80-90 bin yıl boyunca, yani iklim değişiklikleri ve bundan kaynaklanan “besin krizi” Orta Doğu’da çok özgül değişime, arkeolog Gordon Childe’nin “Neolitik devrim” adını verdiği tarıma geçişe yol açana dek, avlanarak ve çevresindeki yaban bitkileri toplayarak sağladı geçimini.

Aslına bakılırsa, avcı-toplayıcı yaşam tarzı, “uygarlık tarihi” boyunca da varlığını ısrarla korudu. 1500 yıllarında yerkürenin üçte biri, devlet nedir bilmeyen avcı-toplayıcı topluluklar tarafından işgal edilmekteydi: Avustralya kıtasının tümü, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Kuzeydoğu Asya’nın büyük bölümü. Sömürgecilik ve fetihler çağı, bu toplulukların çoğunu “uygarlık”ın çeperlerinde köleler ya da yoksul köylüler olarak yaşamaya mahkûm etti.

Günümüz avcı-toplayıcıları ise, “uygarlık” tarafından köşeye sıkıştırılmış, yaşamın son derece güç olduğu cangıl derinliklerinde (Brezilya Amazonlarının derinliklerinde hâlen tek tük de olsa küçük avcı-

toplayıcı topluluklara rastlanıyor), çöllerde, son derece kıt kaynaklarla yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlar. 1960'larda dünya nüfusunun yüzde 1'ini oluşturdukları hesaplanmıştı, bugün bu oran çok daha düşüktür.^[8]

Hayatta kalabilen avcı-toplayıcılar içinde tutundukları çevreye bağlı olarak büyük çeşitlilik gösterir. Ancak çeşitliliklerinin yanısıra, hemen tümünün paylaştığı ortak özellikler vardır: “Avcı toplayıcılar, genellikle devletin dayattığı kapsayıcı disiplinin dışında yaşayagelmış halklardır. Çoğunlukla merkezî bir otoriteden, kalıcı ordulardan ya da bürokratik sistemlerden yoksun bir biçimde, küçük gruplar hâlinde yaşamışlardır. Yine de kanıtlar, aralarındaki sorunları otorite figürlerine başvurmaksızın ve şiddete özel bir eğilim göstermeksizin çözerek şaşırtıcı ölçüde iyi yaşadıklarını gösteriyor. Durum hiç de onyedinci yüzyılın büyük filozofu Thomas Hobbes'un ünlü ‘herkesin herkesle savaşı’ tümcesinde betimlediği gibi değildi. Yaşam hiç de ‘sefil, hayvansı ve kısa’ değildi. Göreli yalın bir teknolojiyle -tahta, kemik, taş, lifler- fazla miktarda enerji harcamaksızın maddi gereksinimlerini karşılayabiliyorlardı. Öyle ki Amerikalı antropolog ve sosyal eleştirmen Marshall Sahlins, onları ‘özgün refah toplumu’ olarak tanımlamıştı. En çarpıcısı, avcı-toplayıcılar çok uzun süreler -bazı durumlarda binlerce yıl- boyunca çevrelerini tahrip etmeden hayatta kalabilme yetisini sergilemişlerdir.”^[9]

Etnograflarca gözlemlenebilmiş avcı-toplayıcıların büyük bölümü *takım* adı verilen 15-50 kişilik küçük, göçer topluluklar hâlinde yaşar. Bu gruplar çevrelerinde buldukları kaynak bolluğuna göre göçer ya da yarı-göçer bir yaşam sürdürmektedir. Takımlar kadın ya da erkeğin akrabalarından ya da (adaşlık gibi) sanal akrabalarından oluşan gevşek, istikrarsız toplumsal örgütlenmelerdir; çekirdek aileler mevsimlere göre dağılıp geçimlerini tekil birimler hâlinde sürdürüp sonra yeniden -farklılaşmış gruplar hâlinde birleşebilirler. Bir başka deyişle, bir takımı oluşturan çekirdek aileler sabit değildir, sayı ve bileşenleri değişir.

Avcı-toplayıcıların en belirgin özelliği, *eşitlikçi* olmalarıdır. Formel bir önderlik kurum ya da mekanizması yoktur; bir kişinin herhangi bir konudaki önderliği (avcılık, göç yolu, yerleşilecek bölge vb. konusundaki karar vericilik) uzlaşa ve örneğe bağlıdır; belirli bir özelliğiyle prestij sahibi olan kişinin diğerleri üzerinde bir yaptırımı yoktur. Topluluklar yılın önemli bir bölümünü hareket hâlinde geçirdikleri için, anlaşmazlık çıktığında bir grubun diğerlerinden ayrılması, ender değildir.

Avcı-toplayıcıların tipik bir başka ortak özelliği, üzerinde avlandıkları ya da toplayıcılık yaptıkları toprakları kolektif olarak sahiplenmeleridir. Ancak farklı gruplar karşılıklılık temelinde birbirlerinin teritoryalarından yararlanabilmektedirler.

Bu yaşam koşulları, avcı-toplayıcılar arasında *paylaşımçılık* ethos'unu geçerli kılmaktadır. Bireyler ve gruplar arasındaki mübadelenin temel biçimi, *genelleştirilmiş mübadele*, yani dolayimsız bir karşılık bekleme-sizinin verme ilişkisidir. Biri ya da bir grup bir başkasına bir şey verdiğinde, karşılığının er ya da geç döneceğini bilir.

Peki, avcı-toplayıcı toplumlarda toplumsal cinsiyet ilişkileri nasıldır?

Bu konuda topluluktan topluluğa farklılıklar görülmekle birlikte, avcı-toplayıcı kadınları yeryüzündeki toplumlar arasında göreli en yüksek statüye sahip kadınlardır. Bu statü geniş bir hareket özgürlüğü, karar alma süreçlerine katılımda eşitlik ve hortikültüralist, çoban, çiftçi hatta sanayi toplumlarına göre eril şiddette uğrama oranlarındaki düşüklükte temayüz eder.

Avcı-toplayıcı topluluklar üzerine yürütülen çalışmalar, 1960-70’li yıllara dek bu topluluklarda erkeklerin avcılık, kadınların ise toplayıcılık üzerine yoğunlaştıkları tezini işlemekteydi. Ortaya çıkan klişe, “avcı erkek/toplayıcı kadın” işbölümüydü.

Avcı-toplayıcı toplumlar üzerine yapılmış daha yakın tarihli gözlemler, hemen tümünde cinsiyete dayalı bir işbölümü mevcut olmakla birlikte, bu işbölümünün “sınırları”nın büyük değişkenlik gösterdiğini açığa çıkartmaktadır. Öncelikle avcı-toplayıcı toplumlarda kadınların toplayıcılık, erkeklerin ise avcılık faaliyetlerinde yoğunlaştığı genel olarak geçerli bir gözlem olsa da bunun kural olmadığı pek çok avcı-toplayıcı toplumu saptanmıştır. Örneğin Ju!’hoansi (Güney!Kunglar), Agta (Filipinler), Hill Pandaram (Güney Hindistan), Hadza (Tanzanya), Avustralya Aborijinleri dahil pek çok avcı-toplayıcı toplumda erkekler de toplayıcılık yaparlar. Buna karşılık, örneğin Batı Avustralya çöllerinde kadınlar köpeklerle kanguru, emu vb. avına çıkıp hayvanları sopalarla öldürür. Ju!’hoansi ve Ache (Paraguay) kadınlarının erkeklerin kullandığı ok ve yaya dokunmaları yasak da olsa, usta avcılardı. Ondokuzuncu yüzyılda Yahgan (Güney Amerika’nın güney ucu) kadınları buzlu sulara dalıp deniz kabukluları avlıyorlardı. Agta kadınları ise maçet, ok ve yay ve av köpekleriyle düzenli olarak avlanır, avlarını tarımcı komşularının ürünleriyle takas ederlerdi. Pek çok avcı-toplayıcı toplumda kadınlar erkeklerle birlikte ava katılırken, av hayvanlarını avcılara doğru sürmek gibi görevleri üstleniyorlardı.^[10]

Buna karşılık, erkeklerin de toplayıcılık faaliyetlerinden uzak durduğu söylenemez. Bitkilerin beslenmenin temelini oluşturduğu topluluklarda kadınlar genelde toplayıcılık işini üstlenirler. Esas olan her kadının kendi hanesinin ihtiyacı kadarını toplamasıdır. Örneğin Ju!’hoansilerde ve Avustralya’nın orta ve batı çölleri Aborijinlerinde kadınlar topluluğun besin ihtiyacının yüzde 60-80’ini karşılıyordu. Ancak avcı-toplayıcılar toplayıcılığı “kadın işi” olarak tanımlama konusunda antropologlar kadar kesin değildir. Ju!’hoansi, Agta, Hill Pandaram, Hadza, Avustralya Aborijin ve daha pek çok avcı-toplayıcı toplulukta fırsat buldukça erkekler de toplayıcılık yapar. Ju!’hoansi’lerde erkekler tüm toplayıcılığın yüzde 20 kadarını gerçekleştirirler. Bateklerde av iyi gitmediğinde, kadınlar yorgun düştüğü ya da hastalandığında, toplayıcılığı erkekler üstlenir. Hadza erkekleri kendi bitkisel besinlerinin neredeyse tümünü kendileri toplarken kadınlar kendilerini ve çocukları beslemek için toplayıcılık yapar.

“Erkek avcı/ kadın toplayıcı” klişesinin geçerli olduğunu kabul etsek dahi, bu “işbölümü”nün kadınlara toplum içerisinde daha düşük bir statü getirdiğini söylemek olanaklı değildir. Yukarıda da belirttiğim gibi, avcı-toplayıcı toplumlardaki genel “eşitlikçilik” kadın-erkek ilişkileri için de geçerlidir. Topluluğun gevşek toplumsal örgütlenişi ve devingenliği, kadın ve erkeklere birlikte ya da ayrı ayrı olarak seçtikleri takıma katılma olanağını vermektedir. Birlikte olduğu erkekten hoşnut olmayan kadın, çocuklarını yanına alarak ya da babalarının takımına bırakarak kendi ebeveynlerinin takımına dönebilir, ya da kendine başka bir erkeği eş olarak seçebilir.

Bu nedenledir ki avcı-toplayıcılarla çalışan çok sayıda antropolog, cinsiyetler arasındaki ilişkileri, “simetrik, tamamlayıcı, hiyerarşiden yoksun ya da eşitlikçi” olarak nitelemektedir. Örneğin Turnbull Mbutiler hakkında “Kadın hiçbir zaman erkekten aşağı sayılmaz,” derken, Draper “!Kung toplumunun bildiğimiz en az cinsiyetçi toplum” olduğunu belirtir, Estioko Griffin ve Griffin “Agta kadınlarının erkeklerle eşit olduğunu” söyler, Batek erkek ve kadınları kendi devinimlerini, faaliyetlerini ve ilişkilerini kararlaştırmada özgürdürler ve cinsiyetlerden hiçbirinin diğeri üzerinde iktisadi, dinsel ya da toplumsal avantajı yoktur. Gardner Paliyanların bireysel özerklik ve iktisadi kendine yeterliliğe değer verdiklerini

vurgular ve “eşitliği aşırı uçlara vardırıdıklarını” belirtir. Sharp, Chipewyan kültürünün üretilmesinden kadınlarla erkeklerin eşit ölçüde sorumlu olduğunu vurgularken, Leacock da 17. yüzyılda Montagnais-Naskapi (Innu) topluluğu üzerine tutulmuş kayıtların erkek ve kadınların nasıl kendi yaşamları ve faaliyetleri konusunda özgürce karar alabildiklerini belgelediğini gösterir.^[11]

Çocukların bakımından genel olarak kadınlar sorumlu olmakla birlikte, erkeklerin de çocuklarla ilgilenmesi ender değildir. Özellikle kadınlık ile erkeklik rolleri arasındaki ayırımın daha belirsiz ve geçirgen olduğu topluluklarda - ki topluluğun geçiminin başat olarak toplayıcılıkla sağlandığı durumlardır bunlar. Aka (Orta Afrika) ve Bateklerde (Malezya yağmur ormanları) babalar çocuk bakımında birincil rolü üstlenir. Andamanlar çocuk bakımında erkeklerle kadınlara eşit sorumluluk yükler. Çocuklar büyüdükçe erkek çocuklar babalarından ve erkek akrabalarından, kızlar ise annelerinden ve kadın akrabalarından öğrenmeye yönelir.

Her durumda avcı-toplayıcılarda geçim faaliyetleri günün büyük bölümünü kapsamaz. Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi* başlıklı kitabında, avcı-toplayıcı toplumlarda geçime yönelik faaliyetlerin günün birkaç saatini aldığını, avcı-toplayıcıların ritüeller, sosyal toplantılar ve diğer “ekonomi-dışı” faaliyetler için bol boş vakit bulabildiklerini kaydederek bu toplumlara “özgün refah toplumlara” olarak tanımlamaktadır.

5. Hortikültüralist Toplumlarda Kadın

Yaygın kabul gören bir kurama göre günümüzden 13 000 yıl kadar önce, dünya bir iklim kriziyle karşı karşıya kaldı. Olasılıkla bir göktaşının dünyaya çarpması sonucu gerçekleşen eksen kayması, son buzul çağının sona ermesine yol açacaktı. Özellikle Akdeniz havzasında kurak yaz mevsimlerinin ortaya çıkmasına yol açan bu iklim krizi, bitki ve hayvan örtüsünü de köklü biçimde değiştirecekti. Av hayvanları besin kaynaklarının peşinden kuzey ve güneye doğru çekilirken, yeni durum insan topluluklarını da yeni besin kaynakları bulma zorunluluğuyla başbaşa bıraktı. Özellikle Yakın Doğu’da tropikal ve yarı-tropikal bitki örtüsü yerini einkorn ve emmer gibi yabancı tahıl türlerinin başat olduğu yeni bir flora (bitki örtüsü) bırakırken, bu sert kabuklu taneleri toplayıp ezerek una dönüştürme, unu suyla karıyıp ateşte pişirerek ekmek imal etmek gibi pratikleri geliştirdi bölge halkları. Bu uğraş ve gözlemler, bir süre sonra tohum ve tahılların toprağa gömülüp de sulandığı zaman filiz verdiği, bir tohumdan çok sayıda bitki elde etmenin mümkün olduğu bilgisine yol açacaktı. Tarım, bulunmuştu.

Ancak ilk tarımsal faaliyetlerin, küçük bir parça toprağın *kes-yak* tekniğiyle, yani önce üzerindeki ağaç ve çalılar kesilerek, ardından da yaban otları yakılarak işlemeye açılıp burada basit gereçlerle yağışa bağlı olarak yürütüldüğü arkeolojik kayıtlardan bilinmektedir. Toprak bir süre işlendikten sonra verimini yitirdiğinde terk edilir (nadasa bırakılır), ekip dikme çabaları için yeni bir arazi parçası temizlenirdi. Bu geçim tipi, saban ya da daha gelişkin teknolojilerle gerçekleştirilen geniş ölçekli sulamalı tarımdan ayırt etmek üzere, *hortikültür* olarak adlandırılır. Sulamaya dayalı geniş ölçekli tarım (*agrikültür*) ise ancak büyükbaş hayvanların evcilleştirilmesi (Anadolu ve Pakistan’da günümüzden 10 bin yıl kadar önce), Mısır’da Nil taşkınlarının ekip dikme faaliyetleri için kullanılması (İÖ 10 000) Mezopotamya’da Dicle ve Fırat gibi ırmakların kanal şebekesiyle geniş havzaların sulamasında kullanılması (yakl. İÖ 8000) ve sabanın kullanıma girmesiyle (İÖ 3000 dolayları) mümkün olacaktır.

İnsanlık tarihinde *neolitik* olarak adlandırılan ve kabaca İ.Ö. 10 000-2500 yılları arasına tarihlendirilen süreçte, avcılık-toplayıcılık faaliyetleri sürmekle birlikte, hortikültür de tedricen temel geçim kaynağı hâlini almak üzere gelişmiş, çeşitlenmiştir. Günümüzde geçimini *hortikültür* ile sağlayan topluluklar mevcuttur.

Hortikültüralistler, ormanların çeper alanlarında, basit bir teknoloji kullanarak yağışa bağlı, kes-yak (*slash-and burn*) tipi tarımla sağlamaktadırlar geçimlerini. Orman ya da savan alanların bir bölümünü yakarak tarıma açarlar ve topraklar verimini yitirene dek (ki genellikle 10-15 yıllık bir çevrimdir bu) yalın bir teknolojiyle yaptıkları ekme-dikme faaliyetleriyle geçinirler. Toprak verimini yitirdiğinde, onu nadasa bırakıp köy ya da mezralarını yeni açtıkları alana taşıyabilir ya da eski konumlarından yeni açtıkları alana gidip gelmeyi tercih edebilirler. Verim düşüktür, bir artı ürün edinme imkânı sınırlıdır. Genellikle avcılık-toplayıcılık, balıkçılık ve kimi durumda evcil küçükbaş ya da kümes hayvanlarıyla desteklerler diyetlerini.

Her ne kadar “büyük adam” “soy grubu önderi” gibi karmaşıklaşan toplumsal ve toplumlararası ilişkileri yönetecek farklılaşmış statüler içerseler de hortikültüralistler genelde eşitlikçi toplumlardır. Yönetici konumlara erişim kalıtımsal değildir, çoğu durumda soy grubu atalarından oluşan “önderler”in iradelerini dayatacak araçları yoktur, yalnızca “ikna” ve fiili örnek oluşturma yoluyla koruyabilirler pozisyonlarını. Dahası tekil hanelerin zenginleşmesine karşı “eşitleyici ayinler” olan *potlach*’ın tipik örneğini oluşturduğu ayinsel önlemleri vardır: oluşabilecek ürün fazlası, davet sahibine prestij kazandıran ve bir gün mutlaka mukabele edilecek bir “şölen”le topluluklar arasında yeniden dağıtımına tabi tutulur.

Antropologların gözlemlediği hortikültürel toplumlarda çapa tarımı neredeyse evrensel olarak, kadınlar tarafından yürütülmektedir. Kadınlar toprağı eşeleyerek açmakta, tohumları ekmekte, basit oraklarla hasadı yapmakta, ürünü işleyerek besin hâline dönüştürmekte, evcil hayvanların (kümes hayvanları, küçükbaş sürüleri, büyükbaşlar) bakımını üstlenmekte, süt sağımı, yün kırkma gibi işleri gerçekleştirmektedirler. Ürün fazlasını pazar yerlerinde pazarlama işi de genellikle kadınların sırtındadır. Erkekler ise toprak parçalarını temizleyerek tarıma açmak, barınakları inşa etmek, ağaç kesimi gibi fiziksel güç gerektiren işlerde yoğunlaşmıştır. Günümüz hortikültüralistlerindeyse köyün dışında ücretli işlerde çalışarak ailenin geçimini desteklemek, genellikle erkek işidir.

Hortikültürel faaliyetler bireysel haneler temelinde sürdürülse de, topraklar topluluğa aittir; yani kolektif mülkiyettir. Toprağa erişim, soy grubu üyeliğinden geçer. Soy grubunun *bu* toplumlarda önem kazanmış olmasının nedeni tam da budur. Esnek, bileşimi sürekli değişkenlik gösteren avcı-toplayıcı takımların tersine, soy grubunun personeli sabittir: ortak bir atadan gelen kadın ya da erkekler ve onların (dışarıdan gelen) eşleriyle çocuklar...

Bu durum Fransız Marksist antropolog Claude Meillassoux’nun^[12] dikkat çektiği kritik bir eşige işaret etmektedir. Meillassoux’ya göre topluluğun (avcı-toplayıcıların tersine) toprakla kalıcı bir ilişki kurması, yani onu bir “emek aracı” olarak kullanması, daha kalıcı ve istikrarlı bir toplumsal örgütleniş gerektirmektedir. Böylece akrabalık ilişkileri hortikültüralistlerin toplumsal örgütlenmelerinin olmazsa olmazı hâline gelir. “Akrabalık ilişkileri doğumla dayatılır; yaşam boyu sürerler, buyurgan ve soyuturlar ve bireyin üretim ve yeniden üretim ilişkilerindeki konumu, yaşamının farklı evrelerinde onlar üzerine temellenir. (...) (Hortikültüralist toplumlarda) bireyler içine doğdukları soyun sınırları dâhilinde toplumsal yeniden üretimin kurulu normlarına tabidirler (...) ve toplumsal üyelik bir kuşaktan diğere aktarılır.”^[13] Hortikültüralist toplumlar, “emek aracı” olan, yani kolektif çabayla işleyip ürünleri devşirerek temellük

ettikleri toprakla kalıcı ve istikrarlı ilişkiyi, ancak grup istikrar ve süreğenliğini temin ederek güvence altına alabileceklerdir. Bunun için, kurgusal ya da gerçek ortak bir (kadın ya da erkek) atanın soyundan gelen akrabalar topluluğunun (soy grubu) mevcudiyeti gerekmektedir. Ortak bir atadan geldiklerini öne sürerek üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini kolektif çabayla sürdüren “soy grubu”, Meillassoux’nun tabiriyle “domestik üretim birimi”dir.

Meillassoux’nun “domestik toplum” modeli, büyük ölçüde atayanlı/ atayerli hortikültüralist toplumlardır. Dışevlilik, normdur; başka topluluklardan mübadele edilen kadınlar, kocalarının grubuna dâhil olmaktadır. Soyun sürdürümü grubun kalıcılığı açısından önem taşıdığı ölçüde, soyun sürdürücüsü, yani grubun *yeniden üreticisi* kadınlar önem kazanır; hortikültüralistlerde kadınlar hem üretici hem de yeniden üreticilerdir. Ancak bu, kadınlara ayrıcalıklar sağlayan değil, tam tersine, onların emeği ve cinselliği üzerindeki denetimi zorunlu kılan bir önemdir. Grubun toprakta çalışacak daha fazla emek gücüne ihtiyacı vardır: hortikültürün sağladığı nişastalı besinlerin doğurganlık oranını arttırdığı kadınların gruba sağlayabileceği bir şey... Kadınların yalnız çalışma kapasiteleri değil, bedenleri de topluluk nezdinde önem kazanmıştır. Toplulukların simge sistemleri yeniden üretim/ üreme işlevini vurgulayacak tarzda düzenlenir: bereket kültleri, karmaşık evlilik törenleri, başlık, kadının konumunun doğurganlık çevrimi içerisindeki konumuna göre değişmesi, zina ve gayrimeşru çocuklara yönelik kaygılar, cinsel kısıtlamalar... avcı-toplayıcılarda yalın ve merasimsiz bir ilişki olan çiftleşmeyi girift ve vurgulu bir süreç olarak yeni bir kalıba döker.

Bir yandan kadınların başka gruplarla mübadelesi, bir yandan giderek karmaşık ve zamana yayılan bir süreç hâline gelen üretim ve dağıtımın örgütlenmesi, hortikültüralist toplumlarda *idarî* bir konumu gerektirmektedir. Grup mensupları arasında *servet* açısından bir farklılaşma olmadığı ölçüde, bu yetke pozisyonu, grubun yaşlılarına düşecektir; grubun özgün yerlileri, yaşayan ataları olan kıdemli erkeklere. Yaşlı erkekler, ya da tohum hâlindeki *patriyarklar*, üretim, depolama, bölüşüm ve kadınların mübadelesini de içeren *yeniden üretim* süreçlerini denetlerler. Bir başka deyişle, grubun iktisadî ve siyasal süreçlerinde (henüz çekirdek hâlinde olan) yetke sahibidirler: ayinler, mitoslar, din, büyü ve zaman zaman da şiddet eylemleriyle desteklenen ve özellikle topluluğun gençleri, en çok da genç kadınları üzerinde uygulanan bir otorite...

Kabilenin gençleri, özellikle de kadınlar üzerinde söz sahibi, yetkesi ayinsel süreçlerle desteklenen ve hem üretim hem de yeniden üretim süreçlerini denetleyen bir patriyark: bölüşüm ilişkilerinde eşitsizliğe yönelik için uygun bir ortamdır bu... Patriyarkal kabileden sınıflı-sömürücü topluma birkaç adımlık mesafe kalmıştır ve hiç kuşku yok ki kabilesel patriyark, prototipini Sümer site-devletlerinde gördüğümüz devlet yetkesi için elverişli bir örnek ve meşruiyet kaynağı sağlamaktadır.

Meillassoux’nun çağdaş hortikültüralistler arasındaki gözlem ve saptamaları önemlidir; günümüzden 10-12 bin yıl kadar önce gerçekleşip kısa sürede yeryüzüne yayılan (Gordon Childe’nin deyişiyle) “neolitik devrim”in, bir başka deyişle tarıma geçişin toplumsal tabakalaşma, iktidar eşitsizlikleri, servet ve toplumsal cinsiyet ve sınıf farklılaşmalarını nasıl bağrında taşıdığını gösterir bize. Hiç kuşku yok ki eşitsizlikler henüz tohum hâlinindedir. Hortikültüralist kabileler toprağı kolektif temelde temellük ederler, işlenecek toprak parçaları zaman zaman haneler arasında yeniden pay edilir. Ürünlerin, üretici birim olan haneler tarafından tüketilmesi esastır, ürün fazlası, ayinsel olarak düzenlenen mübadele süreçlerinde farklı ürünleri üreten gruplar arasında, dengeli karşılıklılık temelinde değiş tokuş edilir.

Özetle, hortikültür, akrabalığın kaynaklara erişimin, üretimin örgütlenmesinin, işbölümünün, ürünlerin bölüşüm ve mübadelesinin temelini oluşturduğu yeni bir toplum tipine yol açmıştır. İşbirliği,

dengeli karşılıklılık, yükümlülük ve sorumlulukların karşılıklılığı akraba (ya da hısım) birey ve gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve topluluğun genel eşitlikçi ethos'unu düzenleyen ilkelere. Ancak eşitsizliğin tohumları, artık (kadın-erkek ve yaşlı-genç ilişkilerinde) atılmıştır ve boyvermeyi beklemektedirler.

6. İlk Sınıflı toplumlarda Kadın Emeği: Sümerler

Eşitsizlikler, üretkenlik açısından farklılaşan kabileler arasında patlak vermiş olabilir. Eşitleyici ayinlerin yeterli olmadığı, “dengeli karşılıklılık” ilkesinin bozulduğu, bazı yaşlı önder ya da şeflerin prestijli konumlarının sağladığı avantajları kalıcılaştırma girişimlerinde bulunduğu, topluluklar arası yağma savaşlarının sıklaştığı bir ortamın eşitlikçi ethos'un tersyüz edildiği bir sürecin adımları olduğu öngörülebilir. “Bazı durumlarda,” diyor Thomas,^[14] “soy önderi pozisyonu kalıtsal hâle geldi ve daha tabakalı toplumlarda tam denetim sağlayamamaları da kaynaklara ayrıcalıklı erişim hakkı elde eden şefler ortaya çıktı. Tabakalaşma, hiyerarşi ve kaynaklara eşitsiz erişim mevcut yatay komünal örgütlenme ilkelerinin yanısında ve onlarla çelişki içerisinde geliştirecekti. Başat soy, grup, şef vb.’nin karşılıklılık yükümlülüğünden uzaklaştığı toplumlarda, bir ya da daha fazla toplumsal grubun, akrabalık yükümlülüklerine ya da denk karşılıklılık kuralına aldırış etmeden ürünün ve/veya diğerlerinin emeğinin bir kısmı ya da tamamını temellük etmesiyle sınıf farklılıklarının yolu döşenmiş olacaktı.”

Eşitlikçi, devletsiz, sınıfsız toplumlardan eşitsiz, sınıflı/devletli toplumlara geçişi, tarihin ilk “devletli toplumu” olan Sümerlerde (İÖ 4500-1750) izleyebiliriz.

İÖ 3. binlerin başlarında, Mezopotamya'nın güneyinde Sümer adı verilen [bu adı onlara ardılları Akadlar vermişti. Onlar ülkelerine *Kengir* (soylu efendilerin ülkesi), kendilerine ise ‘kara kafalı insanlar’ diyorlardı...] bir halkın öncülüğünde, başında egemen bir yöneticinin bulunduğu bir hiyerarşiyle idare edilen, her birinin kendi koruyucu ilahı olan ve bu ilahın evi sayılan tapınağın (ziggurat) çevresinde örgütlenmiş, çevresindeki kırsal bölgeyle organik, siyasal, iktisadi, yönetsel ilişkiler içindeki, canlı ve karmaşık bir iktisadi, ticari, kültürel, dinsel yaşam sürdüren, çevresi surlarla çevrili bir dizi şehir-devletin oluştuğu görülür: Ur, Uruk, Lagaş, Kiş, Nippur, Umma, Khafaje, Tell Ammar, Tell Agrab vb. Bu şehir devletler siyaseten ve iktisaden özerk olmakla birlikte, ortak bir dil, kültür ve benzer toplumsal örgütlenme tekil bir uygarlık çerçevesinde yer alıyorlardı.

Hemen vurgulayayım, Sümerler, sınıflı bir toplumdur. Sınıfsal ayrımlar, Sümer yasalarına da yansımaktadır. Pek çok kadim toplumda olduğu gibi, Sümer toplum yapısında üç temel sınıfa rastlanır: kral ve akrabalarının oluşturduğu bürokrasi, ruhban ve askerî yöneticilerden oluşan aristokrasi (*amelu*) ve zengin tacirler, özgür, ancak birincilere göre daha az ayrıcalıklı olan küçük tacirler, başlangıçta tapınağa bağlı olarak çalışan, ancak iktidarın seküler askerî yöneticilerin eline geçmesiyle loncalarda örgütlenen zanaatkarlar (sanatçılar, müzisyenler, inşaat işçileri, fırıncılar, sepet örücüleri, kasaplar, balıkçılar, tuğla imalatçıları, çömlekçiler, kuyumcular, şaryo sürücüleri, denizciler) çiftçiler, öğretmenlerden oluşan orta sınıf (*mushkinu*), ve toplumun en alt kesimi savaş esirleriyle borçlanma nedeniyle satışa çıkartılan yurttaşlardan oluşan köleler (*subaru*). Köleler hem tapınak ya da büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışır, hem de varlıklı orta sınıf mensuplarının işletmelerinde ya da ev işlerinde istihdam edilirdi. Efendisinin gözüne girebilen bir kölenin özgürlüğünü satın alma olasılığı vardı.

Her ne kadar kral Sümer dilinde “tarla işçisi”, “sadık çoban”, “kent tanrıçasının kocası” anlamına gelen adlarla adlandırılrsa da egemen sınıfın *mushkinu* ve kölelere karşı davranışlarının bir hayli keyfi davrandığı, sık sık girişilen reform çabalarından anlaşılır. Örneğin, bir halk ayaklanması desteğinde iktidara geçerek kendini Lagash kralı ilan eden Urugakina (İÖ 2350’ler), yazılı ilk Sümer hukuk metni olan “Yasa”sında, “özgürlükleri” (“*amar-gi-bi i-gar*”) tesis ettiğinden söz eder. Ve adaletini anlatırken, “rahabin yoksulun bahçesine girmesine izin vermediğini, yöneticilerin yurttaşların malını zorla satın alması uygulamasına son verdiğini” söyler, “ödemedikleri borçtan dolayı hapiste olanları (...) affettiğini” bildirir.^[15]

Tüm prekapitalist toplumlarda olduğu gibi Sümerlerde de servetin kaynağı topraktı ve toprak, özel mülkiyet konusuydu. Serbestçe alınıp satılabiliyordu, ama tabii ki soyluların elinde yoğunlaşmıştı. Öte yandan tapınaklar da üzerinde kölelerin çalıştığı ya da çiftçilere kiralanmış geniş topraklara sahipti.

Sümer ekonomisi tarıma bağlıydı, buğday ve arpanın yanı sıra çeşitli sebze ve meyvalar da üretilmekteydi. Tekerleğin icadı, tarımsal üretimi büyük ölçüde arttırarak toprak sahibi soylular ve tapınakların elinde ciddi miktarda artı ürün birikmesine yol açacaktı. Nüfusun büyük çoğunluğu ücretli tarım işçileri ve köleler olarak tarımda çalışıyor, kanal ve su yollarının yapım ve bakımı da fazladan emek gerektiriyordu. Yazının icadı ise karmaşık bir üretim ve ticaret sisteminin yürütülmesini mümkün kılmış, bürokrasinin ağırlığını arttırmıştı.

Sümer kadınları avcı-toplayıcı ve hortikültüralist kız kardeşlerine göre çok daha talihsiz sayılabilir. Gerek Sümerlerde gerekse onları izleyen diğer antik Mezopotamya uygarlıklarında (Babil, Asur, Elam) kadınların birincil rolü, bir erkeğin eşi, çocukların anası ve bir hanenin bakıcısı olmaktı. Kızların (kraliyet ailesi dışında) okuma-yazma öğrenmeleri hoş karşılanmıyor, evde oturup evlendiklerinde yürütecekleri hizmetleri öğrenmeleri yeğleniyordu. Arkeolojik kayıtlar, erkek çocukların sapan, ok ve yay, bumeranglarla oynarken kızların oyuncaklarının, bebekler ve ev eşyaları olduğunu ortaya koyuyor. Ergenliğe ulaşan kız çocukları babaları tarafından tez elden (kimi zaman da kendilerinden oldukça yaşlı bir erkekle) evlendirilir, yaşamın geri kalanını evini silip süpürerek, çocuklarına bakarak, kocasına yemek hazırlayarak geçirirdi. Boşanmak, erkek için kolaydı; bir kez “sen artık benim karım değilsin” demesi yetiyordu. Kadın ise kocasının zina işlediğini ispat etmek zorundaydı boşanabilmek için, bu durumda erkek hafif bir para cezasıyla atlabiliyordu. Ama kadının zinasının cezası, ölümdü. Aynı ceza kocasını terk eden kadınlara da uygulanabilmekteydi - daha hafif bir ceza, köle olarak satılmaktı.

Genel olarak erkeklerden daha düşük statüde olmalarına karşın, Sümer kadınlarının yaşamı mensubu oldukları sınıfın damgasını taşımaktaydı. Bir uçta “özgür” ya da “seçkin kadınlar”, bir uçta ise kölelerin (*amatum*) bulunduğu bir tabakalaşma içindeydiler. Saraylar, tapınaklar ve zengin haneleri bol miktarda köle emeğinden yararlanırdı. Bir kadın savaşta kaçırılabilirdi gibi, babası, erkek kardeşleri, hatta kocası tarafından da köle olarak satılabilir ya da borç karşılığı rehin verilebilirdi.

Alt sınıf kadınlara ilişkin belge bulmak zordur. Yazı, pahalı bir işti, kâtipler, genellikle yüksek ücretler ödeyebilen zengin kadınların yaşam ve faaliyetlerini kayda almakla ilgiliydiler. Ve -köle olsun, özgür olsun- yoksul kadınların okuma yazma öğrenmek gibi bir lüksü yoktu. Ama şunu biliyoruz: Köleler ve yoksul kadınlar, çalışmak zorundaydı; hem de kimi zaman en ağır işlerde... Dokumacılık, un öğütme, kamış kesme kadın köle ve işçilerin yoğun olarak istihdam edildiği işlerdi; ama örneğin kayıkçılık da yapıyorlardı. Ve kadın ücretleri erkek ücretlerinin yarısıydı.

Muskenum kadınlarından bazılarının durumu daha hâlliceydi: Kadınlar han işletebiliyor, ticaretle uğraşabiliyor, ebelik, hemşirelik yapabiliyorlardı.

Bunun yanısıra, kadınları topluca istihdam eden kurumlar da vardı: saray, valilik ya da tapınak gibi. Kadınlar burada müzisyen, kâtip, idarî personel ve kült görevlisi olarak çalışabilmekteydi. Bunlar ücretlerini yiyecek, giysi ve diğer ihtiyaç maddeleri olarak alıyordu.

Her durumda, Sümer kadınları, yaşamlarını çok daha ağır ataerki koşullarında geçirerek hükmî şahsiyetlerini neredeyse tümüyle yitirecek olan Babil ve Asur kadınlarına göre daha şanslı sayılabilir: kendi başlarına yasal işlemler gerçekleştirebiliyor, ticarete girişebiliyor, borç alıp verebiliyor ve mülk edinebiliyorlardı. (Ama mirastan pay alamıyorlardı.)

Üst sınıf kadınlarının konumu ve yaşamı, çok daha farklıydı. Onlar hem yönetimde hem ticarete hem de dinsel yaşamda önemli görevler üstlenebiliyorlardı. Kraliçe ve soylu kadınların hem saray hem de kültik faaliyetlerdeki konumları, güçlüydü. Kayıtlar, Ku-baba isimli, eskiden han işleten bir kraliçenin Kish kentini yönettiğinden söz eder. Ur kraliçelerinden biri, öldüğünde saray müzisyenlerini de kendine eşlik etmeleri için yanında, öte dünyaya götürmüştü! Valilerin eşleri de idarede önemli pozisyonları üstlenebiliyorlardı.

Gündelik yaşamın dinsel boyutu rahip ve rahibelerin gözetimi altındaydı. Her ikisi de okur-yazardı ve kehanet ve sağaltım yetisine sahip oldukları kabul edilirdi. Mezopotamya'nın ilk tabip ve dişçileri, rahibelerdi.

Soylu aileler için kızlarını tapınağın hizmetine vermek bir onur sayılıyordu; eski Babil dönemine ait belgelerde bu rahibelerden (*naditum*) bolca söz edilir. Sümer ve ardından da Babil'de tanrıçaların hizmetine rahipler, tanrıların hizmetine ise rahibeler bakıyordu. *Naditum* genellikle zengin kadınlar, elit ailelerin kızlarıydı. Kültik görevlerinin yanısıra, malî işlemleri yürütür, tapınağın tarımsal üretimini gözetir, tapınak için üretilen dokumaların ticaretini yönetirlerdi. Bu kadınların bir kısmı okur-yazardı; *naditum*'ların en ünlüsü, Kral Sargon'un kızı, Ur tapınağı yüksek rahibesi Enheduanna (İÖ 2285-2250) aynı zamanda adı bilinen ilk yazardı.

Özetle Sümer kadınları, mensubu oldukları sınıfların meşrebince yaşamakta ve çalışmaktaydı. Onların toplum içinde görece yüksek konumlar edinebildiğine ilişkin olarak öne sürülen kanıtlar (ticaret ve iş anlaşmaları yapabilmeleri, yönetim kademelerinde yer alabilmeleri, borç alıp verebilmeleri, mülk sahibi olabilmeleri, mahkemede tanıklık edebilmeleri, kendi mühürlerini kullanabilmeleri vb.) genellikle üst sınıf kadınlarının ayrıcalığıydı.

Özgür ya da köle, alt sınıf kadınlarına düşen, bugünkü işçi kadınların durumundan pek farklı değildi: erkeklerden daha düşük ücretler karşılığında tarlada ya da tezgâhlarda ağır işlerde çalışmak, bu arada ev işlerini, kocaya hizmeti ve çocukların, yaşlıların bakımını ihmal etmemek...

7. İlk Sınıflı toplumlarda Kadın Emegi: Antik Yunan

Antik Yunan, tarih kitaplarının belki de en fazla işlediği konudur. Her şey vardır bu tarihte: demokrasi, sanat, tanrılar, kahramanlar, savaşlar, entrika, edebiyat, spor... Bir tek kadınlar yoktur. Bu nedenledir ki, Maurice Bardeche, *Histoire des Femmes* (Kadınların Tarihi) başlıklı kitabının Antik Yunan'la ilgili bölümüne "Yunanistan: Kadınsız Uygarlık" başlığını atmıştır!

Tüm sınıflı toplumlarda olduğu gibi, Antik Yunanistan'da da kadınların yaşam ve konumları, mensubu oldukları sınıfa göre değişkenlik gösteriyordu elbette. Ama pek azı, hayattaki tek hedeflerini “evlenip kocalarının soyunu sürdürecektir erkek çocuklar doğurmak” olarak belirleyen “zamanın ruhu”ndan kaçınabilmiş gözükmemektedir. Filozoflarını, ozanlarını, heykeltıraşlarını, siyasetçilerini isim isim tanıdığımız Antik Yunan uygarlığından pek az kadının adı kalmıştır. Belki Lesbos adasında genç kadın öğrencilerine şiir ve belagat öğreten ozan Sappho. Belki evlilik dışında bir yaşamı seçip filozoflara hayat arkadaşlığı yapan birkaç *hetaire*...

Daha aşağılarda, alt sınıflarda ise... Hesiodos şöyle seslenmektedir çiftçilere: “Bir eviniz, bir kadını ve bir sığırınız olsun: evlendiğiniz değil, satın aldığınız, sığır güdebiyen bir kadın...”^[16]

Antik Yunan'da (özellikle Atina) evlilik, bir kölelik anlaşmasından öte bir şey değildi. En ufak bir kusurda koca satın aldığı maldan hoşnut kalmayan bir müşteri gibi, karısını ailesine iade edebiliyordu... Çoğunlukla yeni bir kadın alabilmek ya da karısını bir arkadaşına hediye edebilmek için... Kısır ya da sadakatsız bir kadın için baba ocağına geri gönderilme bir yazgıydı. Babası ve erkek kardeşlerinin insafına kalacağı baba ocağına... Kocanın sadakatsızlığı ise, boşanma nedeni olmak bir yana, üst sınıf erkeklerinin hemen her zaman yararlandığı, neredeyse bir kuraldı.

Evliliği sürdürebilen kadınlar ve kız çocuklar, evin, Xenophon'un deyişiyle “olası en az şeyi duyup olası en az şeyi görebilecekleri” kadınlara ayrılmış bölümünde (*gyneceum*) sürdürürlerdi yaşamlarını. Genç kızlar günlerinin neredeyse tümünü sokağı görmeden geçirirken kadınların bazen pencereden, hatta kapıdan sokağa bakmasına izin vardı (Antik Atina'da evlerde sokağa bakan pencere ya da kapı açmak, fazladan bir vergiye tabiydi). Sokağa ancak ayinlere ve tiyatro gösterilerine gitmek üzere çıkmalarına izin vardı, tabii bir köle ya da erkek akrabasının gözetiminde. Çarşı-pazar alışverişini ise köleler yapıyordu. Karı koca arasında ortak yaşam, hemen hiç yoktu. “Karından daha az görüştüğün bir tanıdığın var mı?” diye soruyordu Socrates Critobule'a. Aldığı yanıt, “Hayır”dı!

Ancak bu Atinalı kadınların sadece “yeniden üretim”le yükümlü oldukları anlamına gelmez. Hane içinde üretiyorlardı: yünleri yıkamak, derileri temizlemek, iplik eğirmek, kumaş dokumak... hanedeki yediden yetmişe tüm kadınların işiydi. Toplumun tüm konfeksiyon işleri, hanelerde kadınlar tarafından ücretsiz olarak gerçekleştirilmekteydi...

Ama *gyneceum*, her şeye rağmen üst sınıfların bir ayrıcalığı idi... Halk kadınları ise sokağa çıkıyordu; çıkmak zorundaydı... Sokaklarda sebze-meyva, giysi satıyor, varlıklı ailelerin bebeklerine sütanneliği, dadılık yapıyordu. *Meteque* (yurttaş-olmayan) kadınlar ise dokumacı, terzi, kunduracı olarak çalışıyor, hatta daha ender de olsa, kendi atölyelerini işletiyordu.

Yine de Atina'da hem üretim hem de hizmetlerin neredeyse tümü, kölelerce gerçekleştirilmekteydi. Sayıları hiçbir zaman net olarak bilinemeyecek olan köleler.^[17] Ancak kadın kölelerin dahi yaşam alanı daha sınırlı gözüküyor: bir erkek köle köylü, işçi, ticari acente, polis, kâtip, denizci vb. olabilirken, kadın köleler neredeyse münhasıran hane içi görevlerle yüklüydü. Ev hizmetlerinin yanısıra üretimleri, hane içindeydi, ağırlıklı olarak dokumacılık...

Ne ki ender de olsa, işçi olarak çalışıp pazar için üreten kadın köleler de yok değildi; Mossé en azından İÖ IV. yüzyıl Atinası'nda kadın kölelerin çalıştırıldığı atölyelerden söz ediyor.^[18] Köle ya da özgür kadın emekçiler, besinlerin hazırlanması ve dokumacılıkta yoğunlaşmış gözüküyor.

Köle kadınların yoğun olarak kullanıldığı bir başka alan ise, fuhuştu. Bir haneye ait kölelerin kendi aralarında çocuk sahibi olması istenmezken, köle kadınlar onları zaman zaman konuklarına da ikram etmekten çekinmeyen efendilerinin cinsel arzularını karşılamakla yükümlüydü. Bu kadar da değil, fahişe olarak çalıştırmak üzere köle ticareti yapmak, Atina'da tamamen yasaldı: deniz ticaretinin yoğunluğu ve limanlara uğrayan gemilerin kadına aç mürettebatları düşünüldüğünde, bunun son derece kârlı bir "iş" olduğu anlaşılacaktır!

Sparta, farklıydı... Orada genç kızlar evlenene dek genç erkeklerle neredeyse eşit koşullarda yetiştiriliyor, spor yapıyor, yarışlara katılıyor, güreşiyor, disk atıyor, yaşıtı erkeklerle serbestçe arkadaşlık ediyordu. Parfüm sürümleri, mücevher takmaları yasaktı; yalın giysiler içinde dolanıyor, festivallerdeki gösterilere, erkek akranlarıyla birlikte çırılçıplak katılıyorlar, şarkı söyleyip dans ediyorlardı.

Ta ki... evlenene dek. Otuz yaşını geçene dek gündüzlerinin ve gecelerinin çoğunu ordugâhta geçirmek zorunda olan Spartalı bir erkekle evlenen bir Spartalı kadın çarşafa bürünmeden sokaklarda boy gösteremezdi. Zina o kadar olası bir şeydi ki, Sparta yasalarında yeri yoktu. Bir Sparta deyişine göre, "Genç kızların koca bulmaya, kadınların ise kocalarını elde tutmaya ihtiyaçları var"dı... Ve hepsinin birincil görevi, vakti geldiğinde site-devlet için sağlıklı, sağlam çocuklar doğurmaktı... Kahramanlık erkeklerin, iffetse kadınların ayrıcalığıydı...

Ancak, Atina olsun, Sparta olsun ya da Antik Yunan'ın başka herhangi bir kenti olsun, kadınlar yasal olarak "kişi" sayılmamaktaydı. Onlar, erkek bir *kyrios*'un (efendi) yönetimindeki *oikos* (hane)'un unsurlarıydı. Atina toplumunda "karı" için yasal terim *damar*'dır - "boyu eğmek / evcilleştirmek" anlamındaki bir kökten türetilmiş bir terim. Evliliğe dek bir kadın babasının ve diğer erkek akrabalarının vesayeti altındaydı; evlendikten sonra koca karının *kyrios*'u oluyordu. Atina'da (ve diğer Antik Yunan kentlerinde) yurttaşlık mülkiyetle ilişkili olduğundan, mülk edinme hakkından yoksun kadınlar, "yurttaş" değillerdi; en iyi ihtimalle "oikos"daki diğer köleleri yöneten kölelerdi...

8. Ortaçağda Kadınlar

"Ortaçağda kadınlar" başlığı da, hiç kuşkusuz, "Antikite" gibi, uçsuz bucaksız ve buradaki sınırlı zaman ve zemin içerisinde ancak çok kaba hatlarıyla ele alabileceğimiz bir konu. Çünkü "Ortaçağ" adı verilen tarihsel dönem, kabaca İS 500-1500 yılları arasına tarihlenen yaklaşık bin yıllık bir kesit. Üstelik dünyanın her bölgesinde, en iyi araştırılıp belgelendiği Batı Avrupa'daki özellikleri göstermiyor - Batı Roma'nın "barbar" akınlarıyla yıkılmasının ardından kırsala çekilen ve Katolik Kilise'nin gözetiminde feodal lordların çevresinde toplanan küçük kümelenmelerden oluşmuş bir kırsal yaşam, Ortaçağ Batı Avrupası'nın standardı yalnızca. Başka yerlerde (Osmanlı, Çin, Japon, Hindistan hatta Latin Amerika'da Aztek, İnka uygarlıkları...) aynı dönemi merkezî imparatorluklar ve canlı bir kent ve ticaret yaşamı karakterize ediyordu.

Avrupa-dışını az sonra ele almak üzere, şimdilik Ortaçağ Batı Avrupası'na bir göz atalım: Ortaçağ Avrupası'nda evli kadınlar medeni hukuk açısından, sözleşme imzalayamaz, mahkemede tanıklık edemez, kendi adlarına borçlanamazlardı. Tüm bu işlemler için kocalarının izni gerekiyordu. Ancak ilginç biçimde, bu kısıtlamalar evli-olmayan kadınlar için geçerli değildi.

Kadınların yaşamı büyük ölçüde Katolik Kilise ve aristokrasi tarafından belirleniyordu. Kilise onları Havva'nın günahlarının sürdürücüsü olarak görürken, geniş topraklara sahip aristokratlar ya da feodal

efendiler için alt sınıf kadınları (toprağa bağlı olarak çalışan serf-köylüler: Batı Avrupa Ortaçağı boyunca nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylülük koruma karşılığında efendilerin toprağında, yarı-kölelik koşullarında çalışan serflerdi) kiminle evleneceklerine dahi efendilerinin karar verdiği, ucuz emek kaynağıydı. Böylelikle, örneğin İngiltere kırsalında ekin biçen erkek işçiler günde 8 pence kazanırken kadın işçilerde bu ücret 5 pence'e düşüyordu. Saman balyalama ücreti ise erkek işçiler için 6, kadın işçiler için ise 4 pence idi.^[19] Ve Ortaçağ boyunca Avrupa ülkelerinin nüfusunun büyük kesimi kırsalda yaşadığı için (İngiltere için bu oran kadınların yüzde 90'ı) pek az kadın bu kaderden kaçınabiliyordu.

Serfler arasında kadınlar hukuksal özneler olarak neredeyse "yok" hükmünde idiler. Yine de, Ortaçağ kadınlarının durumu, mensubu oldukları sınıfa göre çeşitlilik gösteriyordu. Ortaçağ Avrupası, tabii ki sınıflı bir yapı arz etmekteydi: En altta toprağa bağlı, onunla birlikte alınıp satılan serf-köylüler; ortada geç Ortaçağ'a doğru gelişen ticaret sayesinde sayıları giderek artan ve loncalarda örgütlenmiş kentli zanaatkârlar ve serbest meslek sahipleri, üstte toprak sahibi aristokratlar ve kilise hiyerarşisi.

Belirttiğim gibi bir serf kadının kiminle evleneceğine babası değil, bey karar veriyordu, çünkü kız da, annesi de, babası da feodal beyin mülküydü... Bir kez evlendikten sonra, kadına ilişkin tüm sorumluluk kocasına devroluyordu - ortaçağa ait hukuksal belgelerde kadınlardan pek az söz edilir. Kadının suç işlemesi durumunda cezalandırılan, kocasıydı. Kadının görevi, evin işlerini görmek, kocasına çalışmasında yardımcı olmak ve toprakta çalışacak yeni serfleri doğurmaktı... Yani, "kadınların büyük çoğunluğu, tarlada, çiftlikte, evde çalışırken hiçbir şekilde kayıtlara geçmeden yaşayıp ölüyordu."^[20] Yine de, efendisine ait bir erkek serf ile, efendisine ait bir kadın serf arasında fiiliyatta fazla bir fark yoktu. Her ikisi de, yaşamlarının neredeyse tümünü çalışarak, hem de toprağın veriminin düşük olduğu koşullarda feodal beyler arasındaki savaşları, aristokrasinin kaprislerini, Kilise'nin doymak bilmez iştahını karşılamak üzere çok çalışarak tüketmek durumundaydı.

Aristokrasiye mensup kadınlar, özellikle hanedan kadınları aynı anda hem evlilikler aracılığıyla ailelerinin konumlarını güçlendirme aracı, ama aynı zamanda bir erkek varis olmaması ya da varisin yaşının küçük olması durumunda monark pozisyonunu üstlenebilecek, yönetici-kraliçeler olarak hüküm sürebilen politik aktörlerdi. Ama ilginçtir ki, kraliçe olabilen bir kadın, örneğin kent konseyi üyesi olamıyordu: çünkü Ortaçağ Avrupası'nda kentlerin yönetimi, görevlilerin seçilerek işbaşına gelip belirli süreler boyunca görevde kaldığı bir sisteme göre yönetilmekteydi ve hukuksal olarak özne olmayan kadınların adaylığı söz konusu olamıyordu.

Durum kentlerdeki orta sınıf kadınlar için biraz farklıydı. Evet, onların da hukuksal bir kimlikleri yoktu; ama fiiliyatta kocalarının işlerini yürütüyor, hatta ölmesi hâlinde işi devralıyorlardı. Ortaçağ "burg"larında kadınlar, gözde tacir, sanatçı ve zanaatkârlardı: fırıncı, bira üreticisi, sütçü, han işletmecisi ve dokumacıydılar. Erkeklerle göre daha düşük ücretlerle istihdam edilebilmeleri, onları loncaların gözünde de değerli kılıyordu.

Yine de, erkek zanaatkârlar, meslekî koruma birlikleri olan loncalardaki ayrıcalıklarını yitirmeye pek niyetli değillerdi. Erken Ortaçağ'da kadınlar çoğu loncalara kabul edilmiyordu. Yalnızca kadınların dâhil olduğu loncaların sayısı daha da azdı ve ağırlıklı olarak -dokumacılık gibi- kadınlara özgü mesleklerde görülmekteydiler.

Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'da kara veba salgını patlak verdi (1347-1352). Avrupa'da milyonlarca kişinin ölümüne yol açan salgının sonuçlarından biri, ortaya çıkan işgücü açığının kadınlar

tarafından doldurulması oldu. Bu durum, kadınların kendi adlarına mülk ve işletme sahibi olmalarına yol açacak ve kadın istihdamı o güne dek görülmemiş ölçüde yaygınlaşacaktı. Münhasıran kadın zanaatkârların üye olduğu loncaların önü açılmıştı. Kırsalın önemini yitirmesi ve ticaret ve mesleklerin geliştiği burgların öne çıkmaya başlaması da kadın emeğini teşvik eden bir başka gelişmeydi. Öte yandan, matbaacılık gibi yeni sektörlerde de kadınların sayısı hızla artıyordu.

Ancak ucuz işgücü olarak kadınların yığınsal olarak istihdama dâhil olması, erkek zanaatkârların kaygılarını arttırıyordu. Bu dönemde kadınların loncalara üye olmalarına karşı ciddi bir direncin yükseldiğine de tanık oluyoruz. Kadınların bu kısıtlama girişimlerine karşı tepkisi, *Beguines* gibi seküler dayanışma tarikatları oluşturmak oldu. Bekâr ve Beguine olarak kaldıkları sürece evlenmeme yemini eden kadınların katıldığı bu “kızkardeşlik” örgütleri imalat ve hizmetler üreterek üyelerini ve cemaatlerini destekliyorlardı.

Geç Ortaçağ, aynı zamanda kadınların Avrupa’da toplumsal olarak daha fazla görünürlük kazandığı bir çağ oldu. Kadın cerrahlar, dişçiler, Christian de Pizan (1364-1430) gibi dönemin yaygın kadın düşmanlığına karşı bayrak açan kadın yazarlar, ressamlar... Avrupa sahnesinde boy göstermeye başlamışlardı. Özellikle orta-üst sınıf kadınları mülk edinme ve mülklerini yönetme konusunda daha etkin pozisyonlar üstlenir oldular.

Jeff Fynn Paul İspanya’nın Manresa bölgesinde 14. yüzyıldaki Kara Veba salgını sırasındaki aile ve hane yaşamını ele aldığı vaka çalışmasında (Jeff F. Paul *Family, Work, and Household in Late Medieval Iberia: A Social History of Manresa at the Time of the Black Death*, Routledge, 2018) bölgedeki hanelerin yüzde 15 kadarının kadın aile reisleri tarafından yönetildiğini, bu kadınların çocuklar, hizmetkârlar ve akrabalar dâhil tüm hanehalkı üzerinde yetke sahibi olduğunu, gayrimenkule yatırım yaptıkları ya da tefecilik yaptıklarını, değirmen ya da atölye sahibi olabildiklerini kaydeder. Evli kadınlar da, genellikle kocalarının adına, benzer ticari girişimleri yürütebilmektedir. Paul, zengin bir tüccar aileden gelip babasının tek varisi olan Blanche de Ulznelles adlı kadının yaptığı iki evlilik aracılığıyla nasıl birkaç şatonun sahibi olup bunları başarılı işletmeler olarak yürüttüğünü de ayrıntılarıyla dökümler.

Bir teze göre 15-18. yüzyıllar arasında, ama özellikle de Katolik-Protestan çatışmalarının Avrupa’yı kasıp kavurduğu bir dönemde bir orman yangını gibi yayılan ve yüzde 80’den fazlası kadın 500 bin kişinin yakılmasına yol açan “cadı av(lar)ı”nda kadınların özellikle hedef alınmasına yol açan etkenlerden biri, kadınların yerleşik normları sarsan bu toplumsal görünürlüğü idi.

Ancak hemen vurgulayayım, bu “görünürlük” hemen tümüyle “zamanın ruhu”nu yakalayıp canlanan ticari yaşama ayak uydurabilen orta ve üst sınıf kadınlarına münhasırdı. Kırsalda olsun, kentlerde (burglar) olsun emekçi kadınların “görünürlük” kazanabilecekleri tek alan, yüksek ortaçağ sonlarında patlak veren Köylü İsyanları ile yenilgiye uğradıklarında Engizisyon (ya da Protestan mahkemeleri) tarafından “cadılar” olarak yakılmaya gönderilecekleri odun yığınlarıydı...

9. Kapitalizmin Şafağı: Küreselleşen Dünya ve Kadınlar

15. yüzyılda, İspanyol ve Portekizliler altın ve kölelerin peşinde Afrika kıtasının kuzey ve batı kıyılarına yönelmişlerdi. Yüzyılın sonunda İspanyol serüvenci Christoph Columbus küçük bir filoyla birlikte Atlantik Okyanusu’nu aşip Karayipler’e ulaştı (1492). Onu 1498’de Afrika’nın güney ucunu dönüp Güney Asya’nın zengin pazarlarına ulaşan Vasco de Gama izledi. Avrupa’nın denizaşırı fetihler ve sömürgecilik

çağı başlamıştı. 17. yüzyıla gelindiğinde, köleler dâhil bu servet avına Britanya, Hollanda, Fransa ve diğer krallıklar da katılmıştı. Ancak fetihler yalnızca okyanuslar üzerinden ilerlemiyordu: Ruslar Kuzey Asya'da Pasifik kıyılarına ulaşmış, Çinliler Batı'ya yönelmişti. Dünya büyük bir hızla bağlantılı hâle geliyordu. Tabii, eşitsiz bir bütünleşmeydi bu, bir tarafta fethedilen topraklardan yağmalanan servetlerin biriktiği metropollerin, bir tarafta da hem insanları hem de kaynakları yağmalanan sömürgelerin bulunduğu bir "bütünleşme"...

Sömürgeleştirilen coğrafyaların yerli halkları dâhil edildikleri bu yeni imparatorlukların yıkıcı etkisini hissediyorlardı. Amerika kıtalarında bu etki, öncelikle Avrupalıların taşıdıkları, yerli halkların başıksıklığa sahip olmadıkları hastalıklarla kendini hissettirdi. Milyonlarca Amerikan yerlisi, çiçek, kızamık gibi salgınların etkisiyle kırıldı. Buna kıta içlerine doğru ilerleyen ve her türlü direnişi ateşli silahlarla kıran askerlerin ve yerlileri acımasız koşullarda çalıştırma arzusundaki yeni efendilerin katliamları eklendiğinde, kıta nüfusu hızla azaldı. Öyle ki, Avrupalı istilacılar madenlerde çalıştıracak yerli bulamaz hâle geldiler. Bu Afrika'dan Amerika kıtasına köle sevkıyatını getirdi.

Kadınlar sömürgecilik girişiminin birincil kaybedenleriydi. Yerli kırımıyla tükenen kıta nüfusu bir yandan da onların bedenleri üzerinden takviye ediliyordu. Tecavüz ve çok hızla bozulan karma evliliklerde hamile kalan yerli kadınların melez çocukları da genellikle köleler arasına katılıyordu.

İlerleyen yıllarda sömürgeciliğin hedefi olan topraklarda yaşayan yerli halklardan hayatta kalabilenler, yeni koşullara çeşitli biçimlerde uyarlandılar. Uyarlanma yollarından birisi, yerli kadınların sömürgecilerle evlenmesiydi. Bu, özellikle yerel elitlerin tercih ettiği bir yoldu. Böylelikle kabilelerle Avrupalı yerleşimciler arasında ticaret ortaklıkları kuruluyor, yerleşimcilere gereksinim duydukları kürk, giysi, yiyecek, teknik, bilgi ve ilişkileri sağlarken kendi hayatta kalmalarını da garanti altına almış oluyorlardı. Bir başka deyişle kadınlar, fatihlerle fethedilenler arasındaki köprüyü oluşturmaktaydı. Başka topluluklar ise beyazların erişemeyeceği yerlere göçerek cemaat yaşamlarını sürdürdüler.

Ancak yerli halkların yaşamı her durumda dramatik biçimde değişmişti. Bundan böyle cemaatler yalnızca kendileri için değil, Avrupalı efendiler için de üretecekti: Yalnız metropollere taşınan maden ve keresteleri değil, aynı zamanda yerleşimcilerin günlük ihtiyaçlarını: giysi, ayakkabı, yiyecek, alet edevat: büyük çoğunluğu kadınlar tarafından üretilen şeyler. "Satılacak kürkleri kadınlar temizler ve ayrıca yalnızca kendi tüketimleri için değil, Avrupalılara da satmak için işlenmiş mısır, fasulye ve diğer besin maddelerini yetiştirirlerdi. Yabancıların kullandığı kanoları onarır, onlara mokasen ve torba gibi giyecekleri dikerlerdi. (...) Daha batıda, Missouri Nehri boyunca yerli Amerikalı kadınlar Avrupalı tacir ve kâşiflerin 19. yüzyıl başlarına dek hayatta kalmak için bağımlı olduğu onbinlerce kilelik mısırı yetiştiriyordu. Bu, yerli Amerikalıların en önemli ve ticaretini en çok yaptıkları üründü. Mandan kadınları, daha önce de gördüğümüz gibi, mısırı yetiştirmekle kalmıyor, onları kurutuyor, taneleri koçandan ayırıyor ve yiyeceği satış için depoluyordu. Başka yerli Amerikalı halklar deride uzmanlaşmıştı; kadınlar derileri hazırlayıp giysiye dönüştürdükten sonra kendi halklarını giydireyorlar, ardından bu derilerden imal ettikleri giysileri gezginlere satıyorlardı. Avrupalı serüvenciler genellikle yaşamın temel maddelerine umutsuzca ihtiyaç duyardı ve yol boyu bunları kendilerine tedarik eden kadınların insafına kalmışlardı."^[21]

Ancak kadınların Avrupalılara sundukları, yalnızca üretim yetileri değildi: üremeleri de gönüllü ya da zorla, yeni efendilerin hizmetine sunulmuştu. Amerikan (ya da benzer biçimde Afrika, Güneydoğu Asya vb.) yerlilerinin Hıristiyan fatihlerinkinden farklı olan cinsel normları, Avrupalıların onları "iffetsiz seks

düşkünüleri” olarak değerlendirmesine yol açıyor, bu da cinsel köleliği körüklüyordu. Yalnız yerel düzlemde değil; kadın ticareti küreselleşmişti: Portekizliler Hint Okyanusu kıyı bölgelerinden pek çok Asyalı kızı bekâretlerinden yararlanmak üzere kaçırıyordu, örneğin. Bu tutsaklar bekâret belgesi aldıktan sonra Filipinler’deki Manila köle pazarlarında iyi fiyata satılıyor, buradan da yeniden satılmak üzere Yeni İspanya (Meksika)’ya gönderiliyorlardı. Küreselleşen dünyada hastalık ve savaşların yol açtığı nüfus düşüşü nedeniyle kadın kölelerin önemi giderek artmaktaydı. Saldırı altındaki yerel halkın yüksek ölüm oranı düşünüldüğünde, kadınlar nüfusu arttırmak için revaçtaydı...

Hiç kuşku yok ki, yerel kadınların Avrupalı sömürgecilerle teması ve bu temasın yaşamlarındaki etkileri, mensubu buldukları toplumsal katmanla sıkı sıkıya bağlantılıydı:

“Yüksek mevkilerden Avrupalı erkekler Kuzey Amerika, Karayibler ve Güney Amerika’nın prestijli ailelerine mensup zengin ya da soylu yerel kadınlarla ittifaklar kurarak toprak ve işçi kaynaklarından yararlanıyordu. Elit ailelerden gelen çeyizler, Avrupalı erkekleri hayal edemeyecekleri bir servete kavuşturuyor, bir İnka ya da Aztek prensesinin ya da soylusunun sahip olabileceği düzinelerce, hatta yüzlerce yerli kölenin işgücünü sunuyordu hizmetine. Toplumsal ölçekte, fatihler kadınların bilgisinden, ilişki ağlarından, servetinden ve hayatta kalma becerilerinden yararlanmaktaydı. Cinsellikler ise, fatihler yerlileri büyük bir hızla katlederken yeni kuşak insan kaynaklarını sağlıyordu. Kadınlar fatihleri kültürlenmeye çalışıyor, bunu kimi zaman başarıyor, kimi zaman da başarısız kalıyordu.”^[22]

Bu tip evlilikler sömürgeciler için avantajlı olsa da yerli kadın ya da ailesi için sağladığı güvenceler kalıcı değildi. Avrupalı erkekler bir kez serveti ele geçirdikten sonra kadın ve çocukları kolayca terk ediyor, onlara sık sık şiddet uyguluyordu. Hatta, İnkaların fatihi Francisco Pizarro’nun kardeşi Gonzalo Pizarro, İnka halkının tanrıça olarak gördüğü, ulusun en önemli kadınına, İnka Coya’ya tecavüzde tereddüt etmemiştir.

Benzer bir durum Afrika için de söz konusuydu, Yeni Dünya’ya sevk edilenler genellikle Avrupalıların madenlerde, plantasyonlarda çalıştırmak için talep ettikleri erkek kölelerdi; daha az sayıda Afrikalı kadın, beyazların malikânelerinde hizmetkâr, dadı, sütanne vb. olarak çalıştırılmak üzere Amerika kıtasına nakledilmiştir. Bu, beyaz köle tacirlerine köle sağlayan Afrikalı yerel liderlerin de işine geliyordu: onlar birincil tarım işçileri olarak kadınların emeğini sömürüyor, yetiştirdikleri kabak, pirinç, muz, kavun, yerfıstığı, kuşburnu ve daha pek çok tarımsal ürünü Yeni Dünya’ya yelken açan Avrupalı gemilerine pazarlayarak servetlerine servet katıyordu.

Bir yandan Amerika kıtasına yönelen gemilerin, bir yandan da kıtadaki Avrupalı tacir, gezgin, asker vb.lerin gereksinimleri büyük ölçüde onları üreten ve pazarlayan Afrikalı kadınlar tarafından karşılanmaktaydı. Bu, özellikle etkili ailelere mensup kadınlar için “yeni fırsatlar” demektir: Besin üretiminin ve ticaretinin kontrolünü ellerinde tutan, neyin, nerede kimlere, kaç pazarlanacağını bilen bu kadınlar hem kabilelerini, hem Avrupalı tacirleri, hem de kendilerini zengin etmekteydi; aralarında köle ticareti yapanlar da vardı. “Atlantik köle ticaretinin geliştiği kıyı bölgesinde yaşayan Batı Afrikalı kadınlar çok sayıda ticaret ve akraba ağına sahipti. Bu aileler satışa çıkartılan Afrikalılardan ayrıydı ve kızları *cassare* (ciddi ama geçici bir ittifak) olarak bilinen evlilikler için Avrupalı erkeklerle eşleşiyordu. Erkekler için Afrikalı bir kadının ağları köle sağlamayı ve Avrupalıların insan ticareti karşılığında sundukları malların pazarlanmasını kolaylaştırıyordu.”

Bunlar, Afrikalı yerel liderler ya da ileri gelen kabilelerin mensubu kadınlardı. Sıradan Afrikalı kadınların yazgısında, genişleyen bir pazarın bitmek bilmeyen taleplerini karşılamak üzere bitap düşene kadar toprakta çalışmak ya da daha düşük oranlarda da olsa, kaçırılıp Amerika kıtasına köle olarak satılmak düşüyordu:

“Afrikalı kölelerin efendilerine ve Batı Yarıküreye, hatta dünyaya sağladıkları olağanüstü servet ve diğer yararlar, kendi yaşamlarının ıstırap, acı ve işkencelerden arî olacağı anlamına gelmiyordu. Tersine, acı ve işkence, garantiydi; Atlantik köleliğinin ağlarına takılmışların payına düşen kısa, zorlu, acınası yaşamlardı. İstırap çeşitli ve çoğuldu, örneğin tehlikeli ölçüde sık çıkan yangınlar ve kaynayan sızılarla şeker üretiminin tehlikeleri. Ya da Barbados’taki Bridgetown’da kaçak kölelerin yakalandıktan sonra tıkıldıkları bir kafes vardı. Çoğu asılarak ya da başka bir şekilde infaz edilmeyi bekliyordu, ama ondan önce erkeklerin olduğu kadar kadınların bedenleri kırbaç yaralarıyla parça parça edilirdi.”^[23]

Az sayıda Afrikalı kadın Yeni Dünya’da özgürlüğünü elde edebilmiştir. Bu genellikle ekstra işlerden (çamaşır yıkamak gibi) kazandığı parayı biriktirip özgürlüğünü satın almak ya da özgür bir siyah erkekle evlenme yoluyla olabiliyordu. Ender olarak da sahipleri tarafından azat edilebiliyorlardı. Bu kadınların bazıları ticarete atılıp kendileri de köle sahibi olabilmekteydi...

Avrupalıların yasalarının kadınların mülk sahibi olmasına çeşitli sınırlamalar getirdiğini görmüştük; köle sahibi olmak, bundan muaftı. Yeni Dünya’daki evli Avrupalı kadınlar köle alıp satabiliyor, kölelerini miras bırakabiliyor, hatta onları fuhşa zorlayıp sırtlarından servetler devşirebiliyorlardı...

Dünyanın sömürgeci ağlarla birbirine bağlanması, ekonomileri içe kapalı, kendine yeterli olmaktan çıkarmıştı. Yeryüzü merkantil ağlarla birbirine bağlanırken ihtiyaçlar artmış, çeşitlenmişti. Dahası, geniş nüfusları barındıran merkezi devletler oluşturma süreci, pahalı bir süreçti; buna 17-18. yüzyılda dünyayı kasıp kavuran savaşların getirdiği yıkımın onarılması da eklendiğinde... Bireylerin, ailelerin ihtiyaçları artmış, çeşitlenmişti: devletlerin, imparatorlukların da öyle. Bu daha fazla vergi, daha fazla haraç ve bunları ödeyebilmek için daha fazla çalışma demektir. Smith, 18. yüzyılı, küresel bir “çalışkanlık devrimi” olarak niteler. Ve ekler: “İster tarlalarda ayırık otlarını topluyor olsunlar, ister evde kumaş dokuyor, şemsiye imal ediyor veya peynir vb. besin yapımında yeni teknikler icat ediyor olsunlar, kadınlar büyüyen iktisadi faaliyetin ön cephesindeydiler.”

18. yüzyılda yeni tarım tekniklerinin devreye girmesi (pirinç ekiminde, çeltik toplamada yeni teknikler, mekanik gereçler, sulama sistemleri, bazı bitkilerin gübre görevi gördüğünün anlaşılması ve nadasa gerek kalmaması...) kırsaldan kentlere göçü hızlandıracak, bu da imalat ve ticaretin canlanmasına katkı sağlayacaktı.

“Ticaret çok sayıda kadının başarılı olduğu alanlardan biriydi; irili ufaklı pazarları denetliyor, işlerini büyütme için yolculuklar yapıyorlardı. İspanyol Latin Amerikası’nda, müreffeh sınıfların kadınları içki dükkânları işletiyor, kâğıt satıyor, el sanatları ürünleri pazarlıyor, tuhafiyecilik yapıyorlardı; bu işlerden bazılarını acentalar aracılığıyla işletiyorlardı. Arjantin’de, 18. yüzyıl sonlarında, bir grup kadın pazarlamak için başta kumaş olmak üzere onyediy gemi yükü mal siparişi vermişlerdi. Aynı zamanda hayvan derileri gibi bir dizi hammaddeyi de ihraç ediyorlardı. Zengin Osmanlı kadınları inşaata ve gayrimenkule yatırım yapıyordu; ticaret kırsal hanelerde ihtiyaç fazlası hâline gelenler için kent yaşamını çekici kılmaktaydı. (...) Afrika’da da kadınlar ticaret hayatında etkin ve başarılıydılar. Lutherci rahip Wilhem Muller bugün Gana olarak bilinen Batı Afrika bölgesinde üslenmiş bir Danimarka ticaret şirketinin çalışanlarına hizmet

veriyordu. Batı Afrika'ya giden ve Endonezya'ya dek uzak doğuya uzanan diğer gezginler gibi o da oradaki pazarları son derece canlı bulmuştu; hemen tümü kadınlar tarafından işletiliyor, ortalıkta pek erkek görünmüyordu. Afrika kentleri, pazarlarla doluydu, 'Her gün ürünlerini satıyorlar. Pazara her gün palmiye şarabı ve şeker kamışı getiren köylülerin dışında, pazarlarda tezgâh başında bekleyen erkek neredeyse hiç yok, yalnızca kadınlar.' Bunlar arasında bazıları büyük çanaklar içinde kıyılmış tütün ve ağız kısmı yumruk büyüklüğünde pipolar getirmişti. Bir başka kadın kümes hayvanları ve yumurta satıyordu, başkalarında çeşit çeşit yağlar vardı.”

“(…) Bazı yerlerde alt toplumsal katmanlardan kadınlar sokak satıcılığı yapıyor, daha küçük dükkânları işletiyordu. Örneğin, Latin Amerika'da yoksul yerli kadınlar, mulattalar (Afrikalı-Avrupalı melez) ve Afrikalılar meyve, sebze, kakao, kimi zaman da işlenmiş et sattıkları tezgâhları işletiyordu. Aynı zamanda kentlerde kapı kapı dolaşıp ürünlerini pazarlıyorlardı. Benzer seyyar satıcı kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun kentlerinde de mahallelerde dolaşır; mahallelerini terk edemeyen kadınlara “evlere servis” teslimat yaparlardı. Gerçekte, kadınların ticarî çalışkanlığı, küreseldi: Osmanlı kontrolündeki Balkanlarda bazı çiftlik kadınları yolları dolduran yolcular için un, sıvı ve rayihaları karıştırdıkları ekmekleri yol boyu pazarlıyorlardı.”

Kadınların üretkenliği her yerde aynı tepkiyle karşılanmıyordu. Örneğin kadınların zenginleşmesi, iş ve olanaklarının ellerinden alındığından kaygılanan erkek tacirlerin kıskançlığı ve sert tepkileriyle karşılanabiliyordu [Çok daha yakın bir zaman önce, 1940'lı, 50'li yıllarda kadın tacirlerin zenginleşerek miraslarını kız evlatlarına aktarma çabalarına giriştiği Nijerya'da tüccar kadınlar “cadılık”la suçlanarak erkeklerden oluşan ve erkek tacirlerce desteklenen cadı avcısı bir kültürün (*Atinga*) hedefi hâline gelmişti...^[24]]

Ama bu sayede tahsil ettikleri vergiler katlanan devlet görevlileri Çin'de kadınların çalışkanlığına övgüler yağdırmaktaydı: “Çinli kadınların vergileri ödeyebilmek için çiftliklerde pirinç ekmesi, kumaş - özellikle ipekli- dokuması toplumsal ve siyasal istikrarı gözeten devlet görevlileri için ferahlatıcıydı. Ne ki, onsekizinci yüzyıl ortalarında, kadınlar çay, hasır ve pazarda daha çok kâr getiren başka ürünlerin üretimine yönelmişlerdi. Aynı ölçüde önemlisi, erkekler kadınlara dut ağaçlarının ve ipek böceklerinin bakımı gibi daha az gelir getiren işleri bırakarak dokumacılığı devralmıştı, bu bazılarının yeni alanlara yönelmesine yol açtı. (...) Qing görevlileri 17. ve 18. yüzyıllarda Çinli kadınları özellikle dokuma tezgâhlarında çalışmaya teşvik eden broşürler kaleme aldılar. Hükümet direktifleri kadınların emeğini iktisadî ve toplumsal konumlarına göre bölüyordu; yoksulla ipek, pamuk ipliği üretmeye ya da samandan şapka örmeye teşvik ediliyordu. Orta refah düzeyinde bir kadın, daha ince pamuklu giysiler imal edebilir ya da ipeklileri deneyebilirdi. Üretilen kumaşlar ve yapılan işin tipi -dut üretimi, ham pamuğun hazırlanması, iplik eğirmek ve dokumacılık- bölgeden bölgeye de değişebiliyordu. Yüksek toplumsal katman kadınları için seçenekler, daha azdı, onların işi ipek böceği, ipek ipliği hatta ipekli kumaş üretmekti. İpek işçiliği temizlik ve saflığın en yüksek mertebesine işaret ediyordu. Çin imparatoriçesi bu görevlerin yapılmasına önderlik ediyor, hatta ipek tanrıçası, kadim zamanlarda ipekli kumaşları icat eden imparatoriçe Lei Zu'ya yönelik simgesel töreni yönetiyordu. En yüksek tabaka hanelerden kadınlar ayrıca nakış işliyordu; kumaşların bu en arzu edilen süsüne talep, çoktu. İnce ince işlenmiş kumaşlar dünya çapında çok aranmaktaydı. Yaşamın her alanında Çinli kadınlar, diğer^[25] kadınlar gibi, sürekli bir uğraş içindeydi. Sözkonusu olan hem toplumsal istikrar, hem de hükümet gelirleriydi. ‘Kadın sebatla çalışırsa ailesi de mutlaka yükselecektir; kadın tembelse ailesi de düşmeye mahkûmdur,’ diye yazıyordu bir yerel Çinli memur bu çağda.”

Ama devlet görevlilerince ne denli övülürse övülsün, Çinli emekçi kadınların işi hiç de imrenilecek gibi değildi. 17. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir şiir, bir ipek dokumacısı kadının hâlini şöyle betimliyor: *“Dağlarca Wu tırtılı ve kar gibi kozaları./ İpek eğiren çark çerçöpten yapılma kapının ardında uğulduyor./Çarkın başında genç bir kadın, saçı başı darmadağın,/ İki aydır çabalıyor, dirsekleri çıplak. Yıkanıp taranmayı unuttuğu sabahlar, uykusuz gecelerce.”*

Yoksul Çinli kadınlar yalnızca ipek dokumakla kalmaz, ırmaklardan çektikleri çamuru pirinç tarlalarına taşır, dizlerine kadar suyun içinde pirinç hasadını toplardı. Kore’de altın bulunduğu haberi üzerine kadınlar şanslarını madencilikte denemek üzere yollara düştüler. İngiltere’de “Foxton kentindeki yaşlı dullar 1772-73 kışında yolları onarmak için tarlalardan taş topladılar. Soğuk, kar ve yağmur altında çalışan dul Cowper, tıpkı dul Gregory ve Baxton gibi çamurlu tarlalardan taşları tek tek topluyor, büyük bir çuvala koyuyor, çuvalı bir arabaya boşaltıyordu ve bu, araba dolana dek sürüyordu. Sonunda, doldurduğu yirmiyedi araba karşılığında iki pound kazanıyordu, yoksullar listesine girmemeye yetecek bir miktar.”^[26]

Yani Çin’den Kore’ye, İngiltere’den Peru’ya yoksul kadınlar, üç kuruş için en ağır işlere koşuluyordu.

Ama hep vurguluyorum ya, kadınlar her yerde ve her çağda, mensubu oldukları sınıfa göre yaşıyorlardı kadınlık hâllerini. Örneğin, “Dul Cowper’e fazla uzak olmayan bir yerde, bir yaşında yetim kalan Sutherland kontesi Elizabeth’e (1765-1839) İskoçya’da 800 000 dönüm kadar toprak miras kalmıştı. Yirmi yaşında çok zengin bir bankerle evlenen Elizabeth yüzlerce kiracıyı şu ya da bu biçimde mülklerinden kovup kiracılardan daha ucuza mal olan ve toprak üzerinde hiçbir talepleri olmayan yevmiyeli işçilerin yardımıyla koyun yetiştirip çiftçilik yapmak için topraklarını birleştirdi. Yöntemleri genellikle acımasızdı; bazılarını hayatta kalabilmek için okyanus ötesine göç etmek zorunda bırakıyor, diğerleri sefil bir yoksulluk içinde yanibaşında ölüyorlardı. Ancak kendi çalışma etiğine bağlı kaldığı ölçüde, çalışkan olarak nitelenebilir. Her zaman kâr peşinde koşan çalışkanlığıyla köylüleri kendi elleriyle kovaladı.”

10. Sınâî Kapitalizmde Kadın

Okyanus aşırı sömürgelerden metropollere ucuz hammadde akışı, Batı Avrupa ülkelerinde dikkate değer bir sermaye birikimine yol açacaktı. Bu birikim başlangıçta merkezi krallıkların inşası, karmaşıklaşan bürokrasilerin, güçlenen orduların finansmanı, saray ve egemen sınıfların artan lüks tüketim çılgınlığı gibi üretken olmayan alanlarda harcanıyordu. Ancak, 17. yüzyıl sonlarında gerçekleşen bir teknolojik gelişmenin 18. yüzyıldan itibaren önce tedricen, ardından hızla üretime aktarılması, yeryüzünün çehresini büyük bir süratle değiştirecek ve dünya bir daha asla bildiğimiz dünya olmayacaktı.

İngiliz mühendis Thomas Savery, 1698 yılında ilk ticari olarak satılan buharlı makineyi yaptı. Başlangıçta maden ocaklarında suyu dışarı atmak amacıyla kullanılan bu makinelerin kısa sürede yeni tipleri geliştirilmeye başlayacak ve 18. yüzyıl sonlarında buhar gücü ile işleyen makineler saracaktı ortalığı.

İngiltere’de başlayan ve üretimde buhar gücü ile işleyen makinelerin hâkim olmasını getiren bu süreç, “Sanayi Devrimi” adıyla anılır.

Makinelerin devreye girmesiyle üretim sahnesi radikal biçimde değişime uğradı. Hane aile fertlerinin topluca çalıştığı üretim birimi olmaktan çıktı, üretim onlarca, yüzlerce, giderek binlerce işçinin çalıştırıldığı atölye ve fabrikalara taşındı. Dahası, makineler erkek işçileri makbul kılan kas gücünün yerini almıştı. Artık,

makinelere yardımcı olacak ince esnek parmaklar, dikkat ve uzun çalışma saatlerine tahammül, çok daha önemliydi. Tabii bir de çok düşük ücretlere razı gelen bir kanaatkârlık... Yani kadın ve çocuk işçiler makinelerin ve makinelerin çalıştığı atölyelerin, fabrikaların sahibi kapitalistler için önem kazanmıştı.

Kapitalizmde kadından söz edilirken, genellikle “kapitalizmin kadınları yığınsal olarak üretime çektiğinden” söz edilir. Oysa gördük ki, kadınlar, özellikle alt sınıfların kadınları hiçbir zaman üretimin dışında değildi. Sadece üretim ve yeniden üretime değgin faaliyetleri birlikte yürüttükleri domestik birimlerde çalışıyorlardı genellikle. Sınai kapitalizm, onları yığınlar hâlinde hanelerinden kopartıp fabrikalara, atölyelere, makinelerin başına taşırken, aynı zamanda üretim ile yeniden üretimi de kesin hatlarıyla birbirinden ayırdı.

Buhar gücü, üretimde ilk kez dokuma makinelerinde uygulamaya girmişti: dokumacılığın ana yurdu İngiltere’de. Ve dokumacılık, geleneksel olarak kadınların çalıştığı alandı. Yapacakları tek iş, evlerindeki el tezgâhlarının başından kalkıp fabrikalardaki, çok daha hızlı işleyen ve çok daha fazla üreten makinelerin başına geçmekti.

Öyle de oldu. Friedrich Engels, 1845’de yazdığı *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu* başlıklı kitabında,1839 yılında Britanya İmparatorluğu’nda çalışan 419 590 fabrika işçisinin 242 296’sının (yani yarıdan fazlasının) kadın emekçiler olduğunu, bunların yaklaşık yarısının (112 192) 18 yaşından küçük olduğunu kaydeder. Yetişkin erkek işçiler aynı tarihte İngiltere işçi sınıfının dörtte birinden azını oluşturmaktadır! Üstelik bu eğilim, istikrarlı bir seyir izlemektedir: Marx’ın “İngiliz Fabrika Sistemi” başlıklı makalesinde yer verdiği istatistiklerde, 13 yaş üzeri kadın işçilerin İngiltere işçi sınıfının 1838’de yüzde 55.2’sini; 1850’de yüzde 55.9’unu, 1856’da ise yüzde 57’sini oluşturduğu görülmektedir.

Bir başka deyişle, kapitalist sistem sıkıntısız işlediği sürece, patronlar daha ucuz, daha uysal ve yeni tip işlere daha yatkın olan kadın ve çocuk emeğini tercih ediyorlardı - kriz dönemlerinde yığınsal olarak kapının önüne koymak üzere... Kadın ve çocukların üretim sürecine katılmasından kapitalistlerin devşirdiği bir başka avantaj ise işçi sayısının katlanmasıyla işgücü fiyatlarının daha da düşmesiydi: “Kadın ve çocuk emeği, şimdiye kadar ücretli çalışmayan aile üyelerinin işe alınması ile ücretli işçi sayısının çabucak artması. Böylece erkeğin emek[-gücünün] değerinin bütün aileye bölünmesi ve değerden düşmesi.”^[27]

Peki, 19. Yüzyıl Avrupası’nda fabrikaları dolduran kadın ve çocuk işçiler hangi koşullarda yaşamakta ve çalışmaktadırlar? Yine Engels’den (*İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*) dinleyelim:

“Yılda 4 ay süren moda mevsiminde, en iyi kuruluşlarda bile günlük çalışma süresi, araya başka işler girerse, onsekiz saattir; ama bu mevsimde hemen hiçbir zaman belirlemesi olmadan çalışırlar, öyle ki kızlar yirmidört saatte asla altı ve çoğu zaman üç-dört ve sık sık olduğu gibi bütün gece çalışmak zorunda kalmazlarsa, iki saatten çok dinlenme ve uyuma zamanı bulamazlar ve ondokuz-yirmiiki saat çalışırlar. Çalışmalarına konan biricik sınır, iğneyi birkaç dakika için kullanamayacak kadar kesin fiziksel yeteneksizliğe uğramalarıdır. Bu çaresiz yaratıkların dokuz gün boyunca soyunmadıkları ve çok çabuk atıştırabilinler diye yemeklerinin küçük parçalar hâlinde önlerine konduğu bir şiltede arasıra bir an dinlenebildikleri olur; sözün kısası bu mutsuz kızlar modern köleciliğin moral kamçısı -işten kovma korkutması- ile, değil 14-20 yaşlarındaki narin kızların, güçlü kuvvetli bir adamın bile dayanamayacağı böyle sürekli ve uzun bir işte tutulmaktadırlar. Bundan başka, çalışma odalarının ve uyuma yerlerinin nemli havası, iki büklüm durmaktan ileri gelen kötü sindirim, ama hepsinden çok da uzun zaman çalışmak ve temiz havadan yoksunluk, kızların sağlığı bakımından kötü sonuçlar doğurmaktadır. Yorgunluk, bitkinlik,

hâlsizlik, iştahsızlık, omuzlarda, sırtta ve kalçalarda ağrılar ama özellikle baş ağrıları hemen başlar; sonra omurga eğrilmesi, çabucak yakın-görmezleşen gözlerde şişme, sulanma ve ağrılar, öksürük, göğüs darlığı gibi kadın organizmasına özgü bütün gelişim bozuklukları görülür. Birçok hâlde gözler öyle yıpranır ki onmaz bir körlük başlar ve görüş işi sürdürmeye yetecek kadar iyi kalırsa, bu kızların kısa, acıklı yaşamına çoğu zaman verem son verir...”

Ya da:

“(…) Pamuk ve keten ipliği fabrikalarındaki birçok odada, özellikle havlama ve tarama odalarında göğüs darlığına yol açan bir yığın lifli toz uçuşmaktadır. Buna bazı bünyeler dayanır, öbürleri dayanmaz. Ama işçinin seçme hakkı yoktur, göğsü sağlıklı olsa da olmasa da nerede iş bulursa o odada çalışmak zorundadır. Solunan bu tozun bilinen sonuçları, kan tükürme, güç ve ıslıklı soluma, göğüste ağrılar, öksürük, uykusuzluk, kısaca en kötü durumlarda akciğer veremiyle biten astımın bütün belirtileridir. Ama sağlığa özellikle zararlı olan ketenin genç kızlar ve çocuklarca yapılan ıslak eğrilmesidir. İğlerden üzerlerine su sıçrar, öyle ki giysilerinin ön kesimi derinlerine kadar sürekli ıslaktır ve zeminde her zaman su vardır. (...) Keten eğirmenin bir başka etkisi, omzun kendine özgü çarpılması, özellikle sağ kürek kemiğinin işin doğasından ötürü çıkıntı yapmasıdır...”

Patronlar çalıştırmada genellikle genç kadın ve çocuk işçileri tercih ettiklerinden [Marx *Kapital*'de İngiltere'de “dantela okulu” adı verilen ve çocuk emeğinin inanılmaz ölçüde sömürüsüne dayanan atölyelerde 2-2.5 yaşında çocukların çalıştırıldığını kaydeder!] bir yandan sağlıksız gelişme, bir yandan da hastalık çok daha kolay yayılabilmektedir. Örneğin, 17-24 yaş arası dantela işçisi kadınlar arasında yapılan araştırmada 1852'de 45 kişiden bir tanesinin tüberküloz olduğunu, bu oranın istikrarlı bir artışla 1861'de 8'de 1'i bulduğunu aktarır.

Bu genç kadınlardan doğum yapacak kadar uzun yaşayabilenlerini de başka sağlık sorunları bekler. Engels'ten aktaralım:

“Kadın fabrika işçilerinin öbür kadınlardan daha güç doğum yaptıklarına, sık sık da çocuk düşürdüklerine birçok ebe ve doğum yardımcısı tanıklık etmektedir. Bu yetmiyormuş gibi bütün fabrika işlerindeki kadınlar topluca genel zafiyet çekmekte ve gebe iken, *doğum saatine kadar* fabrikalarda çalışmaktadırlar - elbette, çalışmayı daha önce bırakırlarsa yerlerinin kapılmasından ve işlerine son verilmesinden ve ücretlerini yitirmekten korkmaktadırlar. Ertesi sabah doğum yapan kadınların akşam hâlâ çalıştıkları sık sık görülmektedir, fabrikalarda makinelerin arasında doğurmaları bile hiç de seyrek görülen bir durum değildir...”

Ve tüm bunlar, haftada, bir kısmı malzemenin bedelinin depoziti olarak kesilen 2.5-3 şilinlik sefalet ücretleri içindir! Üstelik de İrlanda'da patlak veren kıtlığın tahıl ve patates fiyatlarında katlanmaya yol açtığı 1847 yılında!

Peki, günde 15-16 saatlerini fabrikada, tezgâhlarının başında geçirmek zorunda olan kadınların çocukları ne yapmaktadır? Anneleri-babaları tarafından bir “çırak” adı altında çocuk işçilerin kanını iliğini sömüren bir patrona pazarlanmayanlar, sokağın ilgisine tek edilmişlerdir. Sokağa salıverilmeyecek kadar küçük olanları ise anneleri ahyonla uyuttuktan sonra işe gitmektedir. Kızlar 12'sine gelmeden evlendirilmekte, bir zamanlar ailenin temel direği konumundaki babalar, çok daha ucuza çalıştırılan yeniyetme oğulları tarafından işlerinden edilmektedir.^[28]

Sözün özü, kapitalizmin sınırları yıkıp tüm bir dünyayı tek bir Pazar hâlinde bütünleştirme serüvenine başladığı o “muzaffer” (!) yıllarda, sistemin beşiği olan İngiltere’de yaşam, işçi sınıfı için gerçekten de dayanılmazdır. Gabriel (a.y.), özellikle İrlandalı göçmenlerin yaşadığı sefil işçi mahallelerinde, cenazelerin coşkulu keman ezgileri ve danslarla kutlandığını kaydeder!

Sınai üretimin ilk yıllarındaki bu “kadın hâkimiyeti” aile yaşamını nasıl etkilemişti? Erkek işçilerin yerini kadın ve çocukların alması, en azından sınai kapitalizmin anayurdu İngiltere’de yaygın ve kapsamlı bir erkek işsizliğine yol açacaktı. Bu da kadın-erkek işbölümünde bir altüstlüğün önünü açtı. “Birçok durumda, kadının çalışması aileyi tümünden dağıtmaz, ama tepetaklak eder. Ailenin geçimini kadın sağlar; baba evde oturur, çocuklara bakar, evi temizler, yemek pişirir. Bu çok sık olur; yalnızca Manchester’da, ev işlerine mahkûm olmuş yüzlerce erkekten söz edilmiştir. Öteki toplumsal koşulların aynı kaldığı bir durumda, aile-içi ilişkilerdeki bu tersyüz oluşun emekçi erkeklerde yarattığı öfkeyi tahmin etmek kolaydır,” diyor Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu*’nda.

“Sanayi devrimi”, ya da kapitalist üretim ilişkileri aileyi atomize etmiş, ailenin her ferdi işçi pazarında ayrı ve tek başına durmaya başlamıştı.

“Pek çok gözlemciye göre işçi ailesi ortadan kayboluyor ya da en azından parçalanıyordu. Eşler ve çocuklar artık eski ataerkil otoriteye bağlı değildi. Ücretler ve çalışma koşulları onlara daha önce hiç sahip olmadıkları bir özgürlük sağladı. Kadının emeği evde yaptıkları tarafından belirlenmiyordu. Sadece cinsler arasındaki işbölümünde değişiklik olmadı, aynı zamanda geleneksel ev işlerinin bir kısmı pazarda alınıp satılan mallara dönüştü,” sözleriyle betimliyor Lindsey German *Cinsiyet, Sınıf ve Sosyalizm*’de durumu.^[29]

Ancak kadınların hane-dışı üretime (ve kamusal alana) yığınsal katılımı, beklendiği üzere ataerkinin zayıflamasını, kadınların özgürleşmesini getirmedir. Kapitalizm ataerkine yeni bir biçim kazandırarak, onu dönüştürerek temellük etti. Kapitalistlerin kadın (ve çocuk) işgücünü tercih etmesinin nedeni, onların erkeklere göre çok daha düşük ücretlerle çalıştırılabilecek, itaatkâr, örgütsüz işgücü deposunu oluşturmalarıydı; bu doğru. Ne ki bu doğru, patronların kadın işgücünü sınırsız ve insafsız sömürüsü şeklinde tecelli ediyordu. Bir başka deyişle kadın işçiler üretimde artan ölçülerde yer alıyorlardı; ama bu yeniden-üretimdeki geleneksel rollerine ilişkin beklentileri değiştirmiyordu. Yani kapitalizm kadınların üretimdeki konumlarını yeniden tanımlarken, onların “domestik” görevlerini dönüştürme yönünde parmağını kımıldatmadığı görülmektedir.

19. yüzyıl başlarında en çarpıcı görünümü sanayi devriminin beşiği İngiltere’de sergilenen bu durum, emekçi sınıflar ve burjuva filantropizmini harekete geçirmekte gecikmedi. Ama akıllara gelen çare, örneğin kreşler, yuvalar, yemekhaneler, çamaşırhaneler vb. aracılığıyla kadınların domestik yükünü hafifletmek olmadı. “1830 ve 1840’lardaki büyük Çartist hareketi bu koşullara tepkinin bir sonucuydu. Sefalet ve yoksulluk öyle bir dereceye gelmişti ki pek çok burjuva eleştirmen ve yardımsever bu durumu protesto etmeye başlamıştı. Küçük çocuklar ve kadınların ya hiç çalışmamalarına ya da çalışma saatlerinin ve koşullarının yasalarla kontrol altına alınmasına yönelik talepler arttı.”^[30] Kadın ve çocukların çalışmasını sınırlandıran, bazı işlerde çalışmasını yasaklayan çalışma yasaları birbiri ardından devreye girdi. Buna, kadınların aslî görevlerinin sağlıklı kuşaklar yetiştirmek olduğuna ilişkin bir propaganda kampanyası eşlik edecekti. “Yeniden üretim”i kamusal alana taşımanın maliyetini hesaplayan ve bunun kendisine pahalıya patlayacağını sezinleyen kapitalist sistem, bu alanı yeniden hane içine dâhil ediyor ve neredeyse tümüyle geleneksel taşıyıcısı kadınların sırtına yıkıyordu.

Öte yandan, kadınların üretime yığmsal katılımlarının önünü açtığı, eğitim ve siyasal yaşama katılabilme mücadelesi, yaşamlarını daha doğrudan etkilediği burjuva sınıfı kadınları açısından da bir “özgürleşme” sağlayamadı. Burjuva aile hukuku, büyük ölçüde erkeklerden oluşan girişimci sınıfın elinde biriken servetin çocuklara, özellikle de erkek evlatlara devredilmesi mantığına dayanıyordu. Kadın “aile”ye dâhil olduğu sürece babasının ya da kocasının servetinden yararlanabilmekteydi; istisnai olarak tevarüs edebildiği mülklerin idaresi konusunda donanımsız ve deneyimsizdi; bunun için (büyük çoğunlukla) kendi sınıfından bir kocanın delaletine ihtiyacı vardı. (Burjuva aile, akraba evliliği açısından dışevlilikçidir; ama katı bir sınıf-içi içevliliği (endogami) toplumun yazısız, ama katı kurallarındandır.) Sadakatsizliği, hatta serkeşliği “mesut aile yuvası”nın dışına itilmesine yol açmaktaydı çoğunlukla. Kadınları bir hükmi şahsiyetten yoksun sayan ve ruhu 19. yüzyıl boyunca “uygar” (= kapitalist) dünyanın büyük bölümüne damgasını vuran Napolyon Yasası, ancak yüzyıl sonlarında, işçi-emekçi sınıfların yoğun mücadelelerinin ardından tarihin çöplüğüne atılabiliyordu. Kadınların yükseköğrenime dâhil olma, mesleklere girme, mirastan pay alma, seçme ve seçilme haklarını elde etmeleri, kapitalizm sayesinde değil, kapitalizmin tahkim ettiği ataerkine karşı şiddetli bir mücadeleyle elde edilebilmiştir.

O hâlde rahatlıkla şu sonuca varabiliriz: kapitalizm ile ataerki arasındaki kritik ilişki, “yeniden üretim” üzerinden kurulmaktadır. “Yeniden-üretim”in mevkii, hâlâ ve büyük ölçüde ailedir. Kapitalist sistemin hâlâ ve her yerde kadınların büyük çoğunluğunu daha düşük ücretli, daha niteliksiz işlerde istihdam ettiği doğrudur. Bu ücret farklılığı sistemin devasa kârlar devşirmesini olanaklı kılar. Bu durumun nedeni ise, ataerki işbölümünün “yeniden üretim” faaliyetlerini hâlâ ve büyük ölçüde kadınlara yüklemesidir; kapitalizmin bu durumun sağladığı avantajlardan kolay vaz geçemez. Bu nedendir ki kadının yerini esas olarak aile, aslî görevini ise domestik alan olarak saptar. Üretimde düşük ücretlere ve elverişsiz koşullara razı olan kadının eve döndüğünde domestik görevleri de (herhangi ekstra bir ödeme talep etmeksizin) üstlenmesi, sistemin en önemli girdilerinden biridir. Düşük ücretli ve uysal işgücünün ana deposu üreticiler, ama aynı zamanda “kutsal analık” adına gelecek işgücü kuşağını doğurup süreğenliğini sağlayan tüketiciler olarak kadınlara kapitalist sistemin vaad edebileceği özgürlük, asla “domestik alan”dan özgürleşmek olamaz; ancak ev içinde ve dışında daha çok çalışmak, daha çok tüketmek özgürlüğü olabilir...

11. Neoliberal Kapitalizm: Değişen Bir Şey Var mı?

Kapitalizmin günümüzdeki neoliberal birikim modelinde, fazla bir şeyin değiştiği söylenemez, sadece emek süreçleri “küreselleştikçe” Batı-dışı coğrafyalardan milyonlarca kadın, piyasa için üretim sürecine çekildi. Bangladeş, Vietnam, Surinam, Dahomey, Şili vb. kırsalından milyonlarca çocuk ve genç kadın, küresel üretim zincirine son derece eşitsiz koşullarda (ayda 30-40 doları geçmeyen sefalet ücretleriyle) dâhil olurken, işçi sınıfının tüm kazanımlarını bir bir geri almaya kararlı oligarklar, üretim ile yeniden üretim arasındaki sınırları yeniden muğlaklaştırıyorlardı. Fabrikalar birbiri ardına kapatılırken, emek süreçleri -ısınma, aydınlanma, yiyecek masrafları bizzat emekçilerin sırtına yıkmak üzere- yeniden hanelere, merdivenaltı atölyelere, informele doğru kaymaktaydı. Böylelikle evlerinde, mahallelerinde büyük firmalar için üreten kadınlar, aynı zamanda ev işlerini de yürütmek durumundaydılar. Belli sayıda kadın çalıştıran işyerlerinin kreş ya da emzirme odası bulundurmalarını zorunlu kılan çalışma yasaları çoktan çöpe atılmıştı. Güneyli emekçi kadınlar bir yandan “geleneksel” kadın işlerini yürütürken, bir yandan da “cep harçlıkları, çeyiz paraları ya da aile bütçesine katkı” için Çokuluslu şirketler için üretmeye koyuldular. “Taşeron” ya da “kayıt-dışı” işçiler olarak...

Yalnız istihdam alanında değil, bugün kadınlar dünyadaki ücretsiz domestik işlerin hemen tümünü gerçekleştiriyorlar. Bir başka deyişle, dünyada düşük ücretli, düşük kalifikasyonlu işlerin büyük bölümü ve yeniden üretimin neredeyse tümü, bugün de kadınların sırtındadır. Tüm dünyada: Gana örneğini temsili kabul eden UNIFEM verilerine göre, ülkede ücretli kamu işçisi bir kadın, ev işlerine haftada ortalama 30 saat ayırırken, erkek ücretliler için bu süre 9 saati bulmuyor. Bu ise toplam kadın iş gününü haftada 73.4 saate çıkartmakta. Erkek kamu işçilerinde bu süre 56.2 saat.^[31] Avustralya’da ev işlerine ayrılan süre, kadınlar için 33 saat 45 dk., erkekler için ise 18 saat 20 dk.^[32] Kanada’da ise kadınlarda 50.1 saat, erkeklerde 24.4 saat.^[33]

Neoliberalizmin küresel ölçekli bir başka getirisi, emek temelli örgütlenme çabalarını marjinalize eder, sendikaların içini boşaltırken örgütlenme çabalarını de (“devletin küçültülmesi” retoriğiyle uyumlu bir şekilde) “sivil toplum girişimciliği”ne kanalize etmesidir. Bu anlamda, “küçülen” (oysa devlet(ler)in küçüldüğü filan yoktur: onlar devasa askerî-güvenlik komplekslerine dönüşmektedirler. “Küçülen”, devletin sosyal işlevleridir), devletlerin sosyal hizmetlerinin, çoğu küresel finans kurumları tarafından sağlanan fonlarla desteklenen sivil toplum örgütleri tarafından üstlenilmesi beklenmektedir.

Bu koşullarda neoliberal ataerki, bir yandan kadınların emeğinin ve bedeninin küresel ölçekte değersizleşmesini getirir, bir yandan onları örgütsüz ve desteksiz bırakırken, bir yandan da bölgesel kaynaklar üzerine emperyalist rekabetin tetiklediği küresel şiddet ortamında, onları hızla tırmanan bir eril şiddetle karşı karşıya bırakmaktadır. Aile-içi şiddet, kadın cinayetleri bir “az gelişmişlik”, “kültürel gerilik” vb. sorunu değil, tüm dünya kadınlarını tehdit eden bir tehlikedir. Dünya Sağlık Örgütü’nün raporlarına göre yeryüzünde her üç kadından biri fiziksel şiddete uğrarken, “dünyanın en demokratik ülkesi” sayılan 10 milyon nüfuslu İsveç’te her yıl 100 000 kadar kadının aile içi şiddete uğradığı hesaplanıyor. Afganistan verilerini isterseniz hiç tartışmayalım!

Peki bütün bunlardan ne gibi sonuçlar çıkartılabilir? Birkaç başlık hâlinde özetleyeyim.

Öncelikle binlerce yıllık ataerkinin meşrulaştırdığı eşitsizlik örüntülerinin karşısına “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” şiarıyla çıkan ama onlar üzerine yerleşen kapitalizm, hele ki onun neoliberal versiyonu, emekçiler, yoksullar, hele ki kadınlar için hiç de vaad ettiği cennet olmadı. Küresel gelir dağılımındaki eşitsizliği görülmemiş ölçüde arttırırken, sıradan insanların yaşam koşullarını büyük ölçüde zorlaştırdı.

Kadınlar hem üreticiler hem de yeniden-üreticiler olarak bu zorluktan en büyük payı alanlar oldu. Bugün “yoksulluğun kadınlaşması”ndan söz edilmesi, boşuna değil. Kapitalizm kadınları küresel ölçekte istihdam alanına çekerken, onların “geleneksel/domestik” konumlarında herhangi bir değişimi engelleyecek tarzda işliyor. Bir başka deyişle, onları ucuz, uysal, geçici işgücü deposu olarak görürken, bir yandan da domestik işleri -devletin sosyal işlevlerini sınırlandırarak ya da piyasaya entegre ederek- bedelsizce kadınların sırtına yüklemekte.

Kadınların (ve çocukların) istikrarsızlaşan koşullarda (savaşlar, kırsaldan kentlere göç, işsizlik, yoksulluk) artan oranlarda küresel fuhuş piyasasına çekilmesi, kadın bedenlerinin “değersizleşmesi”nin bir başka veçhesini oluşturuyor.

Bu durumda, küresel “servet”in büyük bölümünün, kadınların emeği ve bedenleri üzerinden devşirilmekte olduğunu, yani “kadın sömürüsü”ne dayandığını söyleyebiliriz.

Kapitalizmin doğası gereği insan değil kâr-merkezli bir sistem olması, durumları dünyanın her yerinde giderek kırılğanlaşan kadınlar lehine destek mekanizmalarını azaltıyor ve kötürümleştiriyor. Bu ise, onları şiddetin domestik dâhil her biçimi karşısında daha kırılğan kılıyor.

Özetle, kapitalizm, kadınların etinden, sütünden, tüyünden, kemiğinden yararlanmanın, kadınların emeğinden, bedeninden, yaşamından yeni kârlar devşirmenin öteki adıdır. Bunu yaparken, kadınları esas olarak yeniden üretimle yükümlendiren sınıflı toplum tarihini devralmış ve onu yeniden biçimlendirmiştir.

Şu hâlde, şunu vurgulamalıyız: Ataerki, arkaik, geleneksel, geçmişe değgin bir egemenlik biçimi değil, sınıflı toplumların tarihi boyunca kadınların emekleri ve bedenleri, yani üretim ve yeniden üretim yetileri üzerinde kontrolü öngören ve üretim tarzlarına uygun yeni kalıplara dökülebilen bir iktidar formudur. Eril iktidar, sömürü ve sınıfsal iktidarla bağlantılı ve onunla atbaşı, sömürünün rasyonallerine göre farklı kalıplara dökülerek süregitmektedir. Bu anlamda kadınların üzerlerindeki cinsel, toplumsal tahakkümden kurtuluşu, sınıfsal eşitsizliklerden, sınıfsal sömürüden kurtuluşla yan yana, iç içe bir mücadeleyi gerektirir.

Bir başka deyişle, ataerkini layık olduğu yere, tarihin çöplüğüne göndermeye yetili tek güç, iktidar ve tahakkümün tüm biçimlerine (sınıfsal, dinsel, cinsel, ulusal...) meydan okumaya yetili emekçi kadınlardır...

11 Kasım 2021 12:02:30, İstanbul.

NOTLAR

[1] DİSK Genel İş “Eğitimcinin Eğitimi” Kadın Üye Eğitim Programı için hazırlanan sunum... Newroz, Aralık 2021...

[2] Antonio Gramsci, Hapishane Defterleri, çev: Adnan Cemgil, Belge Yay., 2011, s.121.

[3] Paris Komünü'nün düşüşünün ardından, bir burjuva yazarın sözleri. Akt.: Tony Cliff, “Women in the Paris Commune”, *Class Struggle and Women's Liberation*, <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1984/women/03-commune.htm>.

[4] Bkz. Sibel Özbudun, “Yoksulların Başkaldırısı ve Kadınlar (Tarihsel bir Bakış)”, *Bedreddin ve Börklüce, Osmanlı'da Sınıf Mücadeleleri ve 1416 İhtilali*, H. Ateş, S. Araman, E. Çevik (der.) (2021) içinde.

[5] Margaret Mead, *Male and Female. A Study of the Sexes in a Changing World*, Dell Publishing Co., 1972: 144.

[6] Margaret Mead, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935.

[7] https://www.who.int/health-topics/gender#tab=tab_1

[8] Brian F. Coddington, Karen L. Kramer, (der.) *Why Forage? Hunters and Gatherers in the Twenty-First Century*. University of New Mexico Press, 2016.

[9] Richard B. Lee ve Richard Daly, “Introduction: Foragers and others” *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*, Richard B. Lee, Richard Daly (der.), 2005.

[10] Karen L. Endicott, “Facets of Hunter-Gatherer Life in Cross-Cultural perspective Gender relations in hunter-gatherer societies”, *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*, Richard B. Lee ve Richard Daly (der.) Cambridge University Press, (2010).

[11] Endicott, a.y.

[12] *Maidens, Meal and Money, Capitalism and the Domestic Community*, Cambridge University Press., 1981.

[13] Meillassoux, s.18.

[14] Christine Thomas, “Engels and Women’s Liberation”, *Socialist Alternative*. 2014
<https://www.socialistalternative.org/2014/09/04/engels-and-womens-liberation/>

[15] M. Tosun, K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK yayınları, Ankara, 1975, ss.27-28.

[16] Maurice Bardeche, *Histoire des Femmes*, Editions Stock, 1968, s.180.

[17] Claude Mossé, 60, belki de 100 bin köleden söz ediyor. Bkz. *La Femme dans la Grece antique*, editions Albin Michel, 1983, s.77.

[18] Agy, s.78.

[19] C N Trueman, “Medieval Women”, The History Learning Site, 5 Mart 2015.
<https://www.historylearningsite.co.uk/medieval-england/medieval-women/>

[20] akt.: Joshua J. Mark, “Women in the Middle Ages, 18 Mart 2019, <https://www.worldhistory.org/article/1345/women-in-the-middle-ages/>

[21] Bonnie G. Smith, *Women in World History, 1450 to the Present*, Bloomsberry, 2020.

[22] Smith, a.y.

[23] Smith, a.y.

[24] John R. Bowen, *Religions in Practice. An Approach to the Anthropology of Religion*. Boston, Londra, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapur. Allyn & Bacon, 1998.

[25] Smith, a.y.

[26] Smith a.y.

[27] Friedrich Engels, “Konspekt über Das Kapital”.

[28] Mary Gabriel, *Love and Capital, Karl and Jenny Marx and the Birth of a Revolution*, Little Brown and Co. Londra ve New York, 2011.

[29] Lindsey German, *Cinsiyet, Sınıf ve Sosyalizm*, çev: Yıldız Önen, Babil Yayınları, 2006.

[30] L. German, a.y.

[31] UNIFEM, Progress of the World’s Women, 2005. Women, Work and Poverty.

[32] [http://www.abs.gov.au/AUSSTATS/abs@.nsf/Lookup/4102.0 Main+Features40Marchyüzde202009](http://www.abs.gov.au/AUSSTATS/abs@.nsf/Lookup/4102.0>Main+Features40Marchyüzde202009).

[33] <http://www.statcan.gc.ca/pub/89-503-x/2010001/article/11546/tbl/tbl006-eng.htm>